85 646

STANISŁAW SZOBER

GRAMATYKA POLSKA

W ĆWICZENIACH

PODRĘCZNIK
DLA SZKÓŁ POWSZECHNYCH
I KLAS NIŻSZYCH SZKÓŁ ŚREDNICH

ZESZYT DRUGI
WYDANIE SIÓDME, BEZ ZMIANY

WYDAWNICTWO M. ARCTA W WARSZAWIE

Cena 80 gr.

STANISŁAW SZOBER

GRAMATYKA POLSKA

W ĆWICZENIACH

PODRĘCZNIK
DLA SZKÓŁ POWSZECHNYCH
I KLAS NIŻSZYCH SZKÓŁ ŚREDNICH

ZESZYT DRUGI
WYDANIE SIÓDME, BEZ ZMIANY

1924
WYDAWNICTWO M. ARCTA W WARSZAWIE

BIBLIOTE... Wyższej Szkoły Pedagogicz... W Krakowie
85646

PRZEDMOWA
DO WYDANIA CZWARTEGO.

W wydaniu tem uwzględnione zostały zmiany terminologiczne, ustalone przez konferencję gramatyków polskich w Krakowie 17 i 18 lutego 1921 i przyjęte przez Ministerstwo W. R. i O. P. Poza tem w myśl uchwał tejże konferencji i zgodnie z nowo przyjętym programem Ministerstwa wprowadzono z powrotem dział, obszerniej traktujący głosownię, jak to było w dwóch pierwszych wydaniach.

Jedną z zasadniczych zmian w metodzie jest przekształcenie, w myśl podnoszących się w tej sprawie głosów, układu, który miał dawniej formę opracowanych lekcyj, na wykład teoretyczny, po którem w drugiej części umieszczono zadania i materjał do ćwiczeń. Materjał ten i zadania, jak i dawniej, są podstawą podręcznika i powinny być punktem wyjścia wykładów teoretycznych. W ten sposób książka w trzech zeszytach końcowych otrzymuje charakter jednolity układu; tylko w zeszycie pierwszym, licząc się z potrzebami dydaktycznemi naszego nauczycielstwa, pozostawiłem dawną formę, ujmującą materjał w opracowanych metodycznie lekcjach.

Stanisław Szober.

25 lipca 1922 r.

Wydział ... dubliczna Bibl. Jag...
BIBL. WSP
1966-D 646-42

ZDANIE I JEGO CZĘŚCI.

I. PODMIOT i ORZECZENIE.

§ 1. Myśl, uczucie lub wola, wyrażone zapomocą iednego lub połączenia dwóch lub więcej wyrazów, nazywa się zdaniem. Naprzykład: *Pamiętacie wigilję w miłych braci kole? Na samo jej wspomnienie skakało pacholę. Ileż to w owe czasy sprawiały uciechy choinka ze świeczkami, z złotemi orzechy.*

W związku z tem rozróżniamy trzy odmiany zdań: 1) zdania oznajmujące. 2) wykrzyknikowe i 3) pytające. Zdania oznajmujące wyrażają myśl bez wyraźnego udziału uczucia, np.: *Dziś mamy ładną pogodę.* Zdania wykrzyknikowe obok myśli wyrażają także jakieś uczucie, np.: *Jaka dziś ładna pogoda!* Przez zdania pytające zwracamy się z jakiemś pytaniem, np.: *Jaka jest dziś pogoda?*

§ 2. Każde zdanie, bez względu na liczbę tworzących je wyrazów, rozkłada się na dwie części: podmiot i orzeczenie. Podmiot jest to część zdania, o której się mówi w zdaniu; orzeczenie jest częścią zdania, w której się coś wypowiada o podmiocie. Naprzykład: *Słońce | świeci. Słońce | wschodziło nad lasem. — Płynęły | lekkie obłoki. Drzewa owocowe | ocieniały szerokie pole.*

§ 3. Podmiot i orzeczenie jednowyrazowe nazywa ją się podmiotem i orzeczeniem nierozwiniętem; podmiot i orzeczenie, składające się z dwóch lub więcej wyrazów samodzielnych, nazywa ją się podmiotem i orzeczeniem rozwiniętem.

Zdanie, w którem podmiot i orzeczenie są nierozwinięte, jest zdaniem nierozwiniętem, np.: *Grzmią | armaty, świszczą | kule.* Zdanie, w którem przynajmniej jedna jego część jest rozwinięta, jest zdaniem rozwiniętem. Np.: *Rozum | często siłę pokona. — Dar wrogów | szczęścia nie przynosi.*

Orzeczenie nierozwinięte, w którem oprócz wyrazu samodzielnego jest jeszcze słowo posiłkowe, nazywa się orzeczeniem złożonem. Np.: *Noc* | była pogodna, *ranek* | jest pochmurny, *pogoda* | będzie niepewna. — *On* | jest żołnierzem, *ty* | będziesz rolnikiem.

II. CZĘŚCI PODMIOTU I ORZECZENIA ROZWINIĘTEGO.

§ 4. Podmiot rozwinięty składa się z podmiotu zasadniczego, obok którego są jeszcze wyrazy określające. Orzecznie rozwinięte składa się z orzeczenia zasadniczego, z którem się łączą wyrazy określające. Np.: *Zły pokój cięższy bywa nad wojnę.*

§ 5. Wśród wyrazów określających należy rozróżniać objekty, czyli przedmioty, przydawki i okoliczniki. Objekt, czyli przedmiot, jest to część podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego, wskazująca na przedmiot i uzupełniająca treść wyrazu, do którego się odnosi. Np.: *Niezgoda* | *gorszy* ludzi. — *Zyskanie na* czasie | *jest zyskaniem na* rzeczy.

Objekt odpowiada na pytania: *kogo? czego? komu? czemu? kogo? co? kim? czem? o kim? o czem? w kim? w czem?* i t. p. Objekty łączą się z czasownikami, przymiotnikami, przysłówkami lub rzeczownikami (odczasownikowemi). Np.: *Niezgoda | gorszy ludzi. — Uczciwy człowiek | jest miły Bogu i ludziom. — Zyskanie na czasie | jest zyskaniem na rzeczy.*

§ 6. Przydawka jest to część podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego, wskazująca na cechę przedmiotu i określająca bliżej wyraz, do którego się odnosi. Np.: Jedna mała *wada* | piękną *rzecz oszpeci.*

Przydawki odpowiadają na pytania: *jaki? który? ile? czyj?* Np.: *Nadeszły* | pierwsze *dni* wrześniowe. — *Po* zachodzącem *lecie wschodzi* | smutna *jesień*... Przydawki łączą się zawsze z rzeczownikami.

§ 7. Okolicznikiem nazywamy część podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego, która wskazuje na właściwość cechy i określa bliżej wyraz, do którego się odnosi. Np.: *Leniwy* | *gubi się* dobrowolnie. — *W bezczynności* | *czas* | *schodzi* bardziej powoli. Okoliczniki łączą się z czasownikami, przymiotnikami i przysłówkami. Wśród okolicznik ó w rozróżniamy następujące odmiany:

1) Okoliczniki miejsca, odpowiadające na pytania: *gdzie? skąd? dokąd? którędy?* Np.: Na *dobrej* roli *i chude ziarnko wzejdzie.* — Z piekła *nikt nie wróci.* — *Po rozum* w las *nie idą.*

2) Okoliczniki czasu, odpowiadające na pytania: *kiedy? jak dawno? jak długo? dopóki?* Np.: *Pracuj* o słońcu, *a śpij* o miesiącu! — *Rozumny* zawczasu *złe widzi.*

3) Okoliczniki sposobu, odpowiadające na pytania: *jak? w jaki sposób?* Np.: *Nad brzegiem lasu* cicho *śpią poręby.* — *Powietrze pachnie* balsamicznie.

4) Okoliczniki stopnia, odpowiadające na pytania: *w jakim stopniu? do jakiego stopnia?* Np.: *Widok twój* nadzwyczaj *mię cieszy.*

5) Okoliczniki przyczyny, odpowiadające na pytania: *dlaczego? z jakiego powodu? z jakiej przyczyny?* Np.: Gnuśnością *ludzie nikczemnieją.*

6) Okoliczniki celu, odpowiadające na pytania: *poco? w jakim celu?* Np.: *Przychodzę* przepraszać.

§ 8. Wyrazy, oznaczające osoby, do których się zwracamy z wypowiadanemi zdaniami, są tak zwanemi wołaczami. Np.: *Wybacz mi*, matko! — *Pamiętaj o mnie*, przyjacielu! Wołacze nie tworzą części zdania i dlatego oddzielamy je przecinkami.

NAUKA O WYRAZACH.

§ 9. Rozróżniamy cztery podstawowe części mowy: rzeczownik, przymiotnik, czasownik i przysłówek.

Rzeczowniki są to wyrazy, oznaczające przedmioty, czyli ludzi, zwierzęta, rośliny, rzeczy i zjawiska, np.: *strzelec, dzięcioł, sosna, strzelba, zmierzch.*

Przymiotniki i czasowniki oznaczają cechy przedmiotów; przymiotniki wskazują na własności przedmiotów, czyli na cechy, oznaczane niezależnie od czasu; czasowniki wskazują na czynności i stany, czyli na cechy przedmiotów, oznaczane zależnie od czasu. Wyrazy *pstry, zwinny (dzięcioł)* są przymiotnikami, wyrazy *przyleciał, stuka*— czasownikami.

Przysłówki oznaczają właściwości cech, np.. *(dzięcioł) bardzo (zwinny), (stuka) zlekka.*

§ 10. Cechy oznaczamy albo wskazując jednocześnie na przedmioty, do których one należą, albo niezależnie od przedmiotów, w oderwaniu od nich, np.: *biały (śnieg), biała (kreda), białe (mleko) — białość; twardy (kamień), twarda (stal) — twardość* Cechy, oznaczane w oderwaniu od przedmiotów, nazywają się cechami oderwanemi, albo pojęciami. Wyrazy, oznaczające pojęcia, czyli cechy oderwane, są rzeczownikami oderwanemi, np.: *białość, czarność, twardość, wdzięczność.*

I. RZECZOWNIK

§ 11. Rzeczowniki oznaczają ludzi, zwierzęta, rośliny, zjawiska i pojęcia. Ludzi, zwierzęta, rośliny, rzeczy i zjawiska postrzegamy w otaczającym nas świecie zapomocą zmysłów; dlatego rzeczowniki, oznaczające te przedmioty, nazywają się zmysłowemi. Cechy postrzegamy tylko w połączeniu z przedmiotami; w oderwaniu od przedmiotów cech nie postrzegamy: nie widzimy, naprzykład, białości, nie patrząc jednocześnie na jakiś biały przedmiot, nie czujemy twardości, nie dotykając jakiegoś twardego przedmiotu, nie znamy wdzięczności, lecz wdzięcznych ludzi i t. d. Dlatego też rzeczowniki, oznaczające cechy oderwane, czyli pojęcia, w przeciwstawieniu do rzeczowników zmysłowych, nazywamy rzeczownikami oderwanemi. Wyrazy: ***wódz, żołnierz, koń, chorągiew, bitwa, strzał*** są rzeczownikami zmysłowemi, a wyrazy: ***strzelanie, bicie, waleczność, odwaga*** są rzeczownikami oderwanemi.

§ 12. Wśród przedmiotów, postrzeganych zmysłami, rozróżniliśmy ludzi, zwierzęta, rośliny, rzeczy i zjawiska.

Rzeczowniki, oznaczające ludzi i zwierzęta, nazywają się żywotnemi; rzeczowniki, oznaczające rośliny, rzeczy, zjawiska i pojęcia, — nieżywotnemi. Nazwy ludzi są rzeczownikami osobowemi, nazwy zwierząt, roślin, rzeczy, zjawisk i pojęć należą do rzeczowników nieosobowych.

§ 13. Rzeczowniki, oznaczające przedmioty jednostkowe, np.: ***drzewo, człowiek, żołnierz,*** nazywają się jednostkowemi; wyrazy, oznaczające przedmioty zbiorowe, składające się z całego szeregu przedmiotów jednostkowych, nazywają się rzeczownikami zbiorowemi, np.: ***las, tłum, pułk.***

§ 14. Rzeczowniki poza tem dzielą się jeszcze na pospolite i własne; rzeczowniki pospolite są to nazwy

całego szeregu jednakowych przedmiotów, np.: *miasto, rzeka, kraj;* rzeczowniki własne są to nazwy, które nadajemy poszczególnym przedmiotom w celu wyróżnienia ich od innych, do nich podobnych, np.: *Warszawa, Wisła, Polska.*

ODMIANA RZECZOWNIKÓW.

§ 15. W odmianie rzeczowników rozróżniamy liczbę, rodzaj i przypadek.

Liczba rzeczownika wskazuje, czy mamy na myśli jeden czy więcej przedmiotów, np.: *okno* : *okna, dom* : *domy, książka* : *książki.* W języku polskim rozróżniamy dziś dwie liczby: pojedyńczą i mnogą. Liczba pojedyńcza rzeczownika wskazuje na jeden przedmiot, np.: *dom, okno;* liczba mnoga rzeczownika wskazuje, że mamy na myśli więcej, niż jeden przedmiot, np.: *domy, okna.*

§ 16. Rzeczowniki wpływają na zmianę końcówki łączącego się z niemi przymiotnika, np.: *dobr-y ojciec, dobr-a matka, dobr-e dziecko; piln-y chłopiec, piln-a dziewczynka, piln-e dziecko; zaciszn-y dom, zaciszn-a chata, zaciszn-e domostwo; wygodn-y fotel, wygodn-a kanapa, wygodn-e krzesło.* Przymiotniki *dobr-y, piln-y, zaciszn-y, wygodn-y* mają końcówki rodzaju męskiego, bo końcówek takich wymagają między innemi rzeczowniki, oznaczające istoty płci męskiej. Przymiotniki *dobr-a, piln-a zaciszn-a, wygodn-a* są użyte w rodzaju żeńskim, bo w takiej postaci łączą się między innemi z rzeczownikami, oznaczającemi istoty płci żeńskiej. Przymiotniki *dobr-e, piln-e, zaciszn-e, wygodn-e* są użyte w rodzaju nijakim, bo właściwe im końcówki nie są końcówkami ani rodzaju męskiego, ani żeńskiego.

Ta zdolność rzeczowników wpływania na zmianę końcówki przymiotnika nazywa się ich rodzajem. Rozróżniamy trzy rodzaje rzeczowników. Rzeczowniki, które wyma-

gają obok siebie męskiej końcówki przymiotnika, mają rodzaj męski, np.: *dobr-y ojciec, waleczn-y wódz, sprawiedliw-y sędzia, piękn-y ogród, wyniosł-y pagórek.* Rzeczowniki, które wymagają obok siebie żeńskiej końcówki przymiotnika, mają rodzaj żeński, np.: *dobr-a matka, rządn-a gospodyni, schludn-a chata, wysok-a sosna.* Rzeczowniki, które wymagają obok siebie nijakiej końcówki przymiotnika, mają rodzaj nijaki np.: *wesoł-e jagnię, urodzajn-e pole.*

Rodzaj rzeczowników najłatwiej rozpoznać, dodając jakikolwiek przymiotnik, naprzykład, *ten, ta, to;* wyraz *ten* łączy się z rzeczownikami rodzaju męskiego, *ta* — z rzeczownikami rodzaju żeńskiego, *to* — z rzeczownikami rodzaju nijakiego.

§ 17. Końcówki, zapomocą których oznaczamy, czem są rzeczowniki w zdaniu, nazywają się końcówkami przypadkowemi, a formy mające końcówki przypadkowe—przypadkami, np.: *Ręka rękę myje. — Głowa głowie radzi.* Rrzeczownik *ręka,* będący w zdaniu podmiotem, jest użyty w innym przypadku, niż rzeczownik *rękę,* który jest w zdaniu objektem. Tak samo rzeczownik *głowa* ma inny przypadek, niż rzeczownik *głowie.*

§ 18. W języku polskim rozróżniamy sześć przypadków: mianownik, dopełniacz, celownik, biernik, narzędnik i miejscownik. Odpowiadają one na następujące pytania:

Mianownik: *kto? co?*
Dopełniacz: *kogo? czego? czyj?*
Celownik: *komu? czemu?*
Biernik: *kogo? co?*
Narzędnik: *kim? czem? z kim? z czem?*
Miejscownik: *gdzie? kiedy? w kim? w czem? o kim? o czem? przy kim? przy czem?...*

Oprócz tych sześciu form przypadkowych rzeczowniki, użyte, jako wołacze, przybierają jeszcze siódmą formę,

zwaną również wołaczem, np.: *Pamiętaj o mnie, przyjacielu! — Wybacz mi, matko!*

Wołacz nie jest właściwym przypadkiem, bo nie wskazuje na związek między rzeczownikiem, położonym w wołaczu, a innemi wyrazami w zdaniu; wołacz nie ma też żadnego pytania.

Zmienianie się rzeczowników według przypadków nazywa się odmianą albo deklinacją.

§ 19. PRZYKŁADY DEKLINACJI.

	Liczba pojedyńcza.		Liczba mnoga.	
M.	chłop	snop	chłopi	snopy
D.	chłopa	snopa	chłopów	snopów
C.	chłopu	snopowi	chłopom	snopom
B.	chłopa	snop	chłopów	snopy
W.	chłopie!	snopie!	chłopi!	snopy!
N.	chłopem	snopem	chłopami	snopami
Mc.	o chłopie	w snopie	w chłopach	w snopach.

	Liczba pojedyńcza.		Liczba mnoga.	
M.	matka	chata	matki	chaty
D.	matki	chaty	matek	chat
C.	matce	chacie	matkom	chatom
B.	matkę	chatę	matki	chaty
W.	matko!	chato!	matki!	chaty!
N.	matką	chatą	matkami	chatami
Mc.	o matce	w chacie	o matkach	w chatach

	Liczba pojedyńcza.		Liczba mnoga.	
M.	sito	pole	sita	pola
D.	sita	pola	sit	pól
C.	situ	polu	sitom	polom

	Liczba pojedyńcza.		Liczba mnoga.	
B.	sito	pole	sita	pola
W.	sito!	pole!	sita!	pola!
N.	sitem	polem	sitami	polami
Mc.	w sicie	w polu	w sitach	w polach

UWAGI O DEKLINACJI RZECZOWNIKÓW.

§ 20. Rzeczowniki męskie w bierniku liczby pojedyńczej zgadzają się z mianownikiem i dopełniaczem: z dopełniaczem zgadzają się rzeczowniki żywotne, np.: *pan, żołnierz, koń; widziałem pana, żołnierza, konia;* z mianownikiem zgadzają się w bierniku liczby pojedyńczej rzeczowniki nieżywotne, np.: *dom, płot, dąb; widziałem dom, płot, dąb.*

§ 21. W liczbie mnogiej rzeczowniki męskie zgadzają się w bierniku również z mianownikiem i dopełniaczem z tą jednak różnicą, że z dopełniaczem zgadzają się tylko osobowe, z mianownikiem — nieosobowe, np.: *panowie, żołnierze; widziałem panów, żołnierzy,* ale *konie, dęby, domy; widziałem konie, dęby, domy.*

§ 22. Narzędnik liczby mnogiej kończy się w deklinacji rzeczowników na ***ami***, np.: ***panami, dębami, domami, matkami, rękami, polami.***

II PRZYMIOTNIK

§ 23. Przymiotniki oznaczają najrozmaitsze własności przedmiotów: wskazują na ich barwę, kształt, objętość, rozmiary, ciężar, materjał, właściwości charakteru i t. p., np.: ***biały*** (*śnieg*), ***okrągłe*** (*koło*), ***mały*** (*pokój*), ***ciężki*** (*ołów*), ***drewniana*** (*łyżka*), ***uczciwy*** (*człowiek*), ***podstępny*** (*wróg*). Są także przymiotniki, wskazujące na przynależność do osób lub miejsca, np.: *ojcowski (dom) warszawskie (ogrody).*

§ 24. Przymiotniki tak samo, jak rzeczowniki, odmieniają się według przypadków i liczb, mają poza tem końcówki rodzajowe.

PRZYKŁAD DEKLINACJI PRZYMIOTNIKÓW.

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
M.	dobry syn	dobrzy synowie
D.	dobrego syna	dobrych synów
C.	dobremu synowi	dobrym synom
B.	dobrego syna	dobrych synów
W.	dobry synu!	dobrzy synowie!
N.	dobrym synem	dobrymi synami
Mc.	o dobrym synu	o dobrych synach.

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
M.	schludna chata	schludne chaty
D.	schludnej chaty	schludnych chat
C.	schludnej chacie	schludnym chatom
B.	schludną chatę	schludne chaty
W.	schludna chato!	schludne chaty!
N.	schludną chatą	schludnemi chatami
Mc.	w schludnej chacie	w schludnych chatach

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
M.	urodzajne pole	urodzajne pola
D.	urodzajnego pola	urodzajnych pól
C.	urodzajnemu polu	urodzajnym polom
B.	urodzajne pole	urodzajne pola
W.	urodzajne pole!	urodzajne pola!
N.	urodzajnem polem	urodzajnemi polami
Mc.	na urodzajnem polu	na urodzajnych polach

§ 25. W mianowniku liczby mnogiej przymiotniki polskie mają dwojaka końcówkę: *-i (-y)* przy rzeczownikach

osobowych męskich, *-e* przy wszystkich innych rzeczownikach, np.: ***pracowici rzemieślnicy, pracowite konie, pracowite kobiety, pracowite mrówki; wysocy ludzie, wysokie kobiety, wysokie konie, wysokie domy, wysokie wieże, wysokie okna.***

§ 26. Przymiotniki rodzaju żeńskiego mają w bierniku liczby pojedyńczej końcówkę *-ą* w przeciwstawieniu do rzeczowników żeńskich, które mają końcówkę - *ę*, np.: ***mam dobrą matkę; widziałem olbrzymią sosnę.***

§ 27. Narzędnik i miejscownik liczby pojedyńczej ma w odmianie przymiotników w rodzaju męskim końcówkę *-ym (-im)*, a w rodzaju nijakim *-em*, np.: ***dobrym panem, znakomitym wodzem, o wielkim człowieku,*** ale ***dobrem dzieckiem, na szerokiem polu.*** Narzędnik liczby mnogiej przymiotników ma końcówkę *-ymi (-imi)* przy rzeczownikach osobowych męskich, przy innych rzeczownikach — końcówkę *-emi*, np.: ***dobrymi Polakami, walecznymi wodzami,*** ale ***rączemi końmi, staremi dębami, dobremi matkami, schludnemi chatami, wysokiemi oknami.***

§ 28. Właściwości przedmiotów, oznaczane przez przymiotniki, mogą występować w mniejszym lub większym stopniu natężenia. Stopnie te wyrażamy zapomocą stopniowania. Rozróżniamy trzy formy stopniowania: stopień równy, np.: ***tępy, gruby, ładny, słodki,*** stopień wyższy, np.: ***tępszy, grubszy, ładniejszy, słodszy*** i stopień najwyższy, np.: ***najtępszy, najgrubszy, najładniejszy, najsłodszy.***

III. CZASOWNIK.

§ 29. Czasowniki wskazują na cechy przedmiotów, oznaczane zależnie od czasu; cechy takie są czynnościami

albo stanami. Czasowniki, oznaczające czynności, nazywają się czynnemi, np.: *pracuję, czytam, patrzę, słucham;* czasowniki, oznaczające stany, nazywają się nijakiemi, np.: *siedzę, leżę, stoję, widzę, słyszę.*

§ 30. W odmianie czasownika rozróżniać należy przedewszystkiem czas, osobę i liczbę.

Czasowniki polskie używane bywają w trzech czasach: teraźniejszym, przeszłym i przyszłym, np.: *piszę, pisałem, będę pisał.*

W odmianie czasownika rozróżniamy trzy osoby: osoba pierwsza wskazuje, że podmiotem zdania jest osoba mówiąca, np.: *mówię, czytam, siedzę, chodzę*; osoba druga wskazuje, że podmiotem zdania jest osoba, do której mówiący się zwraca, np. *mówisz, czytasz, siedzisz, chodzisz;* osoba trzecia wskazuje na osobę lub wogóle przedmiot, o którym się wprawdzie mówi, który jednak w rozmowie nie bierze udziału, np.: *brat czyta, ojciec siedzi.*

W czasownikach tak samo, jak w rzeczownikach i przymiotnikach, rozróżniamy dwie liczby, pojedyńczą i mnogą. W liczbie pojed. kładziemy czasownik, gdy podmiot jest użyty także w liczbie pojed., np.: *koń biegnie, ptak lata.* Liczby mnogiej czasownika używamy wówczas, gdy w liczbie mnogiej jest położony podmiot, np.: *konie biegną, ptaki latają.*

§ 31. Nie wszystkie odmiany czasownika urabiają osoby. Czasowniki, które się odmieniają według osób, nazywają się słowami osobowemi albo poprostu słowami, np.: *piszę*; *(słońce) zachodziło.*

Odmiana słów według osób nazywa się konjugacją w przeciwstawieniu do deklinacji rzeczowników i przymiotników, które się odmieniają według przypadków.

PRZYKŁAD KONJUGACJI.

Czas teraźniejszy.

L. poj.	1 os. piszę	L. m.	1 os. piszemy
	2 os. piszesz		2 os. piszecie
	3 os. pisze		3 os. piszą.

Czas przeszły.

L. poj.	1 os. pisałem	L. m.	1 os. pisaliśmy
	2 os. pisałeś		2 os. pisaliście
	3 os. pisał		3 os. pisali

Czas przyszły.

L. poj.	1 os. będę pisał	L. m.	1 os. będziemy pisali
	2 os. będziesz pisał		2 os. będziecie pisali
	3 os. będzie pisał		3 os. będą pisali

§ 32. Czasowniki, odmieniające się według przypadków, nazywają się imiesłowami przymiotnikowemi albo odmiennemi. Np.:

	Liczba pojędyńcza.	Liczba mnoga.
M.	zachodząca (gwiazda)	zachodzące (gwiazdy)
D.	zachodzącej (gwiazdy)	zachodzących (gwiazd)
C.	zachodzącej (gwieździe)	zachodzącym (gwiazdom)
B.	zachodzącą (gwiazdą)	zachodzące (gwiazdy)
W.	zachodząca (gwiazdo!)	zachodzące (gwiazdy!)
N.	zachodzącą (gwiazdą)	zachodzącemi (gwiazdami)
Mc.	o zachodzącej (gwieździe)	o zachodzących (gwiazdach)

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
M.	zwiędły (kwiat	zwiędłe (kwiaty)
D.	zwiędłego (kwiata)	zwiędłych (kwiatów)

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
C.	zwiędłemu (kwiatowi)	zwiędłym (kwiatom)
B.	zwiędły (kwiat)	zwiędłe (kwiaty)
W	zwiędły (kwiecie!)	zwiędłe (kwiaty!)
N.	zwiędłym (kwiatem)	zwiędłemi (kwiatami)
Mc.	o zwiędłym (kwiecie)	o zwiędłych (kwiatach)

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
M.	zaorane (pole)	zaorane (pola)
D.	zaoranego (pola)	zaoranych (pól)
C.	zaoranemu (polu)	zaoranym (polom)
B.	zaorane (pole)	zaorane (pola)
W.	zaorane (pole!)	zaorane (pola!)
N.	zaoranem (polem)	zaoranemi (polami)
Mc.	na zaoranem (polu)	na zaoranych (polach).

§ 33. Imiesłowy przymiotnikowe kończą się na *-ący, -ąca, ące; -ły, -ła, -łe; -ny, -na, -ne; -ty, -ta, -te;* np.: *gasnące (światło), zapadający (zmrok), powstająca (mgła); zżółkły (kłos), zwiędła (trawa), sczerniałe (rżysko); zbudowany (dom), skończona (praca), spełnione (pragnienie); zepsuty (zegar), rozpoczęta (praca), ścięte (drzewo).*

§ 34. Nieodmienna forma czasownika, mająca znaczenie przysłówka, nazywa się imiesłowem przysłówkowym albo nieodmiennym, np.: *(piszę) siedząc; czytając; zabrawszy; zamknąwszy; wybiegłszy; przyszedłszy.*

W języku polskim rozróżniamy dwa imiesłowy przysłówkowe, jeden kończy się na *-ąc*, drugi — na *-wszy* (po samogłoskach) lub *-łszy* (po spółgłoskach).

§ 35. Nieodmienna forma czasownika, która wskazuje na czynność lub stan oderwany i ma wskutek tego znaczenie rzeczownika, nazywa się bezokolicznikiem, np.: *śpiewać, mówić, chodzić, leżeć, spać...*

§ 36. W konjugacji słowa oprócz osób i liczby rozróżniamy tryby i strony.

Zapomocą trybu wyrażamy, czy czynność oznaczana przez czasownik, jest rzeczywista czy też jest tylko przypuszczalna lub pożądana. Zależnie od tego odróżniamy trzy odmiany trybu. Tryb orzekający wyraża czynność rzeczywistą, np.: *piszesz, czytasz, chodzisz, opowiadam, słucham.* Tryb, wyrażający czynność przypuszczalną lub nierzeczywistą, nazywa się trybem przypuszczającym, np.: *siedziałbyś, słuchalibyście.* Tryb, oznaczający rozkaz, nazywa się rozkazującym, np.: *chodź! siedź! uważajcie! ruszajmy!*

Strona wskazuje na związek podmiotu z czynnością lub stanem, wyrażonym w orzeczeniu: jeżeli podmiot sam wykonywa czynność lub ulega stanowi, wyrażonemu przez słowo, wtedy mamy stronę czynną, np.: *matka czesze syna; matka kocha syna;* jeżeli podmiot doświadcza skutków czynności lub stanu, oznaczonego w słowie, wtedy mamy stronę bierną, np.: *syn jest czesany przez matkę; syn jest kochany przez matkę;* jeżeli podmiot wykonywa czynność i jednocześnie doświadcza jej skutków, mamy stronę zwrotną, np.: *chłopiec czesze się.*

IV. PRZYSŁÓWEK.

§ 37. Przysłówki są to wyrazy, oznaczające właściwości cech, np.: *jasno (świeci), ładnie (pisze), bardzo (ładny), ciemno (zielony).*

Przysłówki są częściami mowy nieodmiennemi, bo się nie odmieniają ani według przypadków, ani według osób i liczb

Natomiast tak, jak przymiotniki, przysłówki ulegają stopniowaniu; rozróżniamy w nich tak samo. jak w przy-

miotnikach, stopień równy, np.: *bardzo, czysto, ciemno, pięknie,* stopień wyższy, np.: *bardziej, czyściej, ciemniej, piękniej,* i stopień najwyższy, np.: *najbardziej, najczyściej, najciemniej, najpiękniej.*

V. ZAIMEK.

§ 38. Rzeczowniki, przymiotniki i przysłówki, które, jak: *on, ten, tamten, ktoś, nikt; taki, jakiś, którykolwiek, żaden; tak, jakoś, gdziebądź* oznaczają przedmioty, cechy przedmiotów i właściwości cech tylko ogólnikowo, noszą wspólną nazwę zaimkowych albo zaimków. Rozróżniamy więc rzeczowniki zaimkowe czyli zaimki rzeczowne, np.: *on, tamten, ktoś;* przymiotniki zaimkowe, czyli zaimki przymiotne, np.: *taki, jakiś* i przysłówki zaimkowe, czyli zaimki przysłowne, np.: *tak, jakoś.*

§ 39. Wśród zaimków rzeczownych rozróżniamy następujące:

1) Zaimki osobowe: *ja, ty, my, wy.* Zaimki te wskazują na osoby, biorące udział w rozmowie.

2) Zaimek zwrotny: *siebie, sobie, siebie, się, sobą, w sobie.* Zaimek ten oznacza przedmiot, na który się zwraca jego własna czynność, np.: *chłopiec czesze* się; *on mówi o sobie.*

3) Zaimki wskazujące: *ten, ta, to; tamten, tamta, tamto; ten sam, ta sama, to samo; on, ona, ono; on sam, ona sama, ono samo; sam, sama, samo.* Zapomocą tych zaimków oznaczamy: a) przedmioty, na które wskazujemy odpowiedniemi gestami; b) przedmioty, o których już mówiliśmy lub zamierzamy mówić, np.: *Czy widzisz* to? (przyczem mówiący wskazuje ręką na przedmiot, o który mu chodzi).—*Skwarzyła słońca letniego pożoga;* od niej *ptaki w zbożowym ukryły się lasku.*

4) Zaimki względne: *kto, co; który, która, które; ktokolwiek, cokolwiek; ktobądź, cobądź; ktotylko, cotylko.* Zaimki te tak samo, jak wskazujące, oznaczają przedmioty, o których była lub będzie mowa, np.: **Co** *z wozа spadło, to przepadło.*

5) Zaimki pytające: *kto? co? który? która? które?* Zapomocą tych zaimków pytamy o przedmioty, które są nam nieznane, np.: **Kto** *stuka?* — **Co** *to będzie?*

6) Zaimki nieokreślone: *ktoś, coś; ktobądź, cobądź; ktokolwiek, cokolwiek; któryś; którybądź; którykolwiek; niektóry; ladaktóry; ladakto; ladaco; niejeden; nikt, nic; każdy; wszystek.* Np.: *Bliżej,* **coś** *się ruszyło.*

§ 40. Wśród zaimków przymiotnych rozróżniamy:

1) Zaimki dzierżawcze *mój, twój, nasz, wasz, swój* Wskazują one, do jakiej osoby przedmiot należy.

2) Zaimek dzierżawczo-pytający: *czyj?* Zapomocą tego zaimka pytamy, do kogo przedmiot należy.

3) Zaimki wskazujące: *taki, taka, takie, owaki...; ten, ta, to; tamten; ten sam; tenże; ów, owa, owo.*

4) Zaimki względne: *który, która, które; jaki, jaka, jakie.*

5) Zaimki pytające: *który? jaki?*

6) Zaimki nieokreślone: *jakiś; jakibądź; jakikolwiek; któryś; którybądź; którykolwiek; każdy; żaden; niejeden; pewien; niejaki; wszystek; wszelki.*

§ 41. Wśród zaimków przysłownych rozróżniamy:

1) Wskazujące: *tutaj, tam; stąd, odtąd, dotąd, teraz, wtedy, dopóty, póty, tak, owak....*

2) Względne: *gdzie, skąd, odkąd, dokąd, kiedy, dopóki, póki, jak.*

3) Pytające: te same, co względne, ale używane w pytaniach.

4) Nieokreślone: *gdzieś, gdziebądź, gdziekolwiek, skądś, skądbądź, skądkolwiek, jakoś, jakbądź, jakkolwiek, nigdzie, nigdy, nijak....*

§ 42. Zaimki rzeczowne i przymiotne tak, jak rzeczowniki i przymiotniki właściwe, odmieniają się według liczb i przypadków; zaimki przysłowne, jak przysłówki właściwe, są częściami mowy nieodmiennemi.

PRZYKŁADY.

	Liczba pojedyncza	Liczba mnoga
M.	ja	my
D.	mnie	nas
C.	mnie, mi	nam
B.	mnie, mię	nas
N.	mną	nami
Mc.	o mnie	o nas

	Liczba pojedyńcza.	Liczba pojedyńcza
M.	kto, co	nikt, nic
D.	kogo, czego	nikogo, niczego
C.	komu, czemu	nikomu, niczemu
B.	kogo, co	nikogo, nic
N.	kim, czem	nikim, niczem
Mc.	o kim, o czem	o nikim, o niczem

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
M.	sam, sama, samo	sami — same
D.	samego, samej, samego	samych
C.	samemu, samej, samemu	samym
B.	samego, samą, samo	samych, same
N.	samym, samą, samem	samymi — samemi
Mc.	o samym, samej, samem	o samych

§ 43. Zaimki: *on*, *ten*, *sam*, *wszystek*, *jaki*, *który*... mają w mianowniku liczby mnogiej dwie postaci: *oni*, *ci*, *sami*, *wszyscy*, *jacy*, *którzy*... i *one*, *te*, *same*, *wszystkie*,

jakie, które. Pierwsza postać używa się na oznaczenie osób płci męskiej, jest to więc forma osobowo-męska; we wszystkich innych wypadkach używamy postaci drugiej, która się nazywa nie-osobowomęską.

§ 44. W bierniku liczby pojedyńczej zaimek *on* ma w rodzaju męskim—postać *go,* w rodzaju nijakim—formę *je:* zaimka *go* używamy zamiast rzeczowników męskich, zaimka *je* zamiast rzeczowników nijakich; np.: *widziałem* go (=*pana, konia, dąb, dom...); widziałem* je *(=dziecko, jagnię, pole).*

§ 45. W bierniku liczby mnogiej zaimek *on* ma dwie postaci: *ich, je.* Postać *ich* używa się zamiast rzeczowników osobowych męskich, jest więc formą osobowo-męską, np.: *widziałem* ich *(=panów, żołnierzy);* postać *je* używa się we wszystkich innych wypadkach, jest więc formą nie-osobowomęską, np.: *widziałem* je *(=konie, domy, panie, dzieci, krzesła...).*

VI. LICZEBNIK.

§ 46. Wyrazy, oznaczające liczbę, nazywają się liczebnikami, np.: *pięć, dwudziesty, czterokrotnie.*

Wśród liczebników rozróżniamy liczebniki przymiotne i przysłowne.

Liczebniki przymiotne, czyli przymiotniki liczebne oznaczają liczbę lub następstwo liczbowe przedmiotów, np.: *dwa palce, pięć tygodni; piąty rok, czwarty palec.*

Liczebniki przysłowne czyli przysłówki liczebne oznaczają liczbę lub następstwo liczbowe cech, np.: *dwukrotnie (powtarzałem), trzykroć (większy), po pierwsze (zdolny), po drugie (pracowity).*

§ 47. Liczebniki przymiotne dzielą się na ilościowe i porządkowe: ilościowe oznaczają liczbę przedmiotów, porządkowe ich porządek, czyli następstwo.

Wśród liczebników ilościowych rozróżniamy:

1) Główne, które oznaczają liczby całkowite przedmiotów, np.: *pięć książek, dwa tygodnie.*

2) Ułamkowe, które oznaczają liczby ułamkowe przedmiotów, np.: *półtora korca, półtrzeci godziny.*

3) Mnożne, oznaczające liczbę części, z których się składają przedmioty, np.: *pojedyńczy, poczwórny.*

4) Wielorakie, oznaczające liczbę odmian, gatunków, w jakich się ukazują przedmioty, np.: *dwojaka odpowiedź, czworaki sposób.*

Pewną odmianą liczebników głównych są liczebniki zbiorowe, których używamy: 1) na oznaczenie liczby osób bez względu na ich płeć, np.: *czworo dzieci*, ale *czterech chłopców, cztery dziewczynki;* 2) przy rzeczownikach, które mają tylko liczbę mnogą, np.: *troje drzwi, dwoje wideł.*

§ 48. Liczebniki przymiotne tak, jak przymiotniki właściwe, odmieniają się według przypadków; liczebniki przysłowne, jak i przysłówki właściwe, są częściami mowy nieodmiennemi.

PRZYKŁADY.

M.	dwa, dwie, dwa	piąty, piąta, piąte
D.	dwu (dwóch)	piątego, piątej, piątego
C.	dwom	piątemu, piątej, piątemu
B.	dwu (dwóch), dwie, dwa	piątego, piątą, piąte
N	dwoma, dwiema, dwoma	piątym, piątą, piątem
Mc.	dwu (dwóch)	o piątym, piątej, piątem

PODZIAŁ ZNACZENIOWY CZĘŚCI MOWY.

§ 49. Części mowy, ze względu na ich znaczenie, można podzielić na następujące klasy:

Wyrazy oznaczające przedmioty	Wyrazy oznaczające cechy przedmiotów	Wyrazy oznaczające właściwości cech
1. Rzeczowniki	4. Przymiotniki właściwe	8. Przysłówki: właśc., zaimk., liczeb.
2. Zaimki rzeczowne	5. Zaimki przym.	
	6. Liczebniki	
3. Bezokoliczniki	7. Czasowniki: słowa, imiesł. przym.	9. Imiesł. przysł.

Wszystkie te części mowy noszą ogólną nazwę wyrazów samodzielnych, bo mają samoistne znaczenie poza zdaniem. W przeciwstawieniu do nich wyrazy, które poza zdaniem nie mają samoistnego znaczenia, nazywają się niesamodzielnemi, np.: *i*, *na*, *w*.

VII. WYRAZY NIESAMODZIELNE.

§ 50. Wśród wyrazów niesamodzielnych rozróżniamy: spójniki, przyimki, partykuły (wyrazki) i słowa posiłkowe.

Spójniki i przyimki łączą wyrazy samodzielne w zdaniu, wyrazki i słowa posiłkowe nadają wyrazom samodzielnym szczególne zabarwienie znaczeniowe.

Spójniki łączą jednakowe części zdania, przyimki — niejednakowe. Np.: *Południe było ciche* i *gorące*. — *Spadł drobny*, ale *gęsty grad*.—*Ludzie uciekali z pola* do *domów*.

Słowami posiłkowemi nazywamy słowa, przy pomocy których wyrażamy orzeczenie, oznaczone przez rzeczownik lub przymiotnik. Np.: *Dzień był pogodny.* — *On jest żołnierzem.*

Wyrazy takie, jak: *czy*, *li*, *niech*, *no*, *że* nazywają się partykułami albo wyrazkami; nadają one wyrazom samodzielnym znaczenie pytania lub rozkazu albo wzmacniają lub łagodzą rozkaz. Np.: Czy *byłeś w Krakowie?* — *Dajże mi pokój!* — *Chodźno tutaj!*

NAUKA O GŁOSKACH.

I. SPOSÓB POWSTAWANIA GŁOSÓW.

§ 51. Wszystko, co rozpoznajemy słuchem, nazywamy głosem, np.: *szum* wiatru, *plusk* wody, *szelest* liści, *trzask* iskier, *huk* grzmotu, *szczęk* żelaza, *świergot* wróbli, *rżenie* konia....

Żeby rozpoznawać głosy, trzeba mieć nieuszkodzony narząd słuchu; ludzie głusi, upośledzeni przez naturę, głosów nie słyszą. Obecność zdrowego, normalnego ucha jest pierwszą konieczną przyczyną, czyli warunkiem powstawania głosów.

Drugim warunkiem powstawania głosów jest obok obecności zdrowego ucha falowanie powietrza. Tam, gdzie powietrze nie zostanie wprawione w ruch falisty, nawet zdrowe ucho otoczone jest ciszą.

Falowanie powietrza może być dwojakie: prawidłowe, kiedy fale są jednakowej wielkości, i nieprawidłowe, gdy wielkość fal się zmienia. Głosy, powstające wskutek falowania prawidłowego, nazywają się dźwiękami; głosy, wywoływane falowaniem nieprawidłowem, nazywamy szmerami. Bezładny hałas i huk, turkot wozu, jadącego po nierównym bruku, są szmerami; głosy, wydawane przez instrumenty muzyczne, są dźwiękami.

§ 52. Głosy, z których składa się mowa ludzka, nazywają się g ł o s k a m i. Wśród głosek rozróżniamy także dźwięki i szmery. Samogłoski *(a, e, i, y, o, u, ę, ą)* są dźwiękami, spółgłoski bezdźwięczne, jak n*p. s, sz, t, p....*, są szmerami, a spółgłoski dźwięczne, jak np.: *z, ż, d, b....* tworzą połączenia szmerów z dźwiękami.

II. NARZĄDY MOWY I ICH CZYNNOŚCI.

§ 53. Głoski językowe wytwarzamy, poruszając w odpowiedni sposób szczękami, wargami, zębami, językiem.... Zapomocą tych narządów mówimy i dlatego nazywają się one n a r z ą d a m i m o w y.

Narządy mowy składają się z trzech części: 1) n a r z ą d u o d d e c h o w e g o, 2) k r t a n i i 3) n a s a d y.

Narząd oddechowy składa się z p ł u c (Pł.) i t c h a w i c y (T.), czyli kanału oddechowego, łączącego płuca z k r t a n i ą (K.) i dalej z j a m ą g a r d ł o w ą (G.).

Górna część tchawicy, złożona z całego szeregu chrząstek, nazywa się k r t a n i ą (K.). Wpoprzek krtani w kierunku od przodu ku tyłowi leżą dwa sprężyste mięśnie, zwane w i ą z a d ł a m i g ł o s o w e m i.

Trzecia część narządów mowy nazywa się n a s a d ą. Mianem tem oznaczamy wszystkie narządy mowy, znajdujące się powyżej k r t a n i. Nasada składa się: 1) z j a m y g a r d ł o w e j (G.), 2) z j a m y u s t n e j (U.) i 3) z j a m y n o s o w e j (N.).

Jama gardłowa i nosowa są nieruchome, jama natomiast ustna jest ruchoma i składa się z następujących części: 1) w a r g (w.), 2) s z c z ę k i g ó r n e j, nieruchomej, i s z c z ę k i d o l n e j, ruchomej (sz.), 3) d z i ą s e ł, 4) z ę b ó w, 5) p o d n i e b i e n i a t w a r d e g o (pt.), przedniego i nieruchomego, 6) p o d n i e b i e n i a m i ę k k i e g o (pm.), tylnego

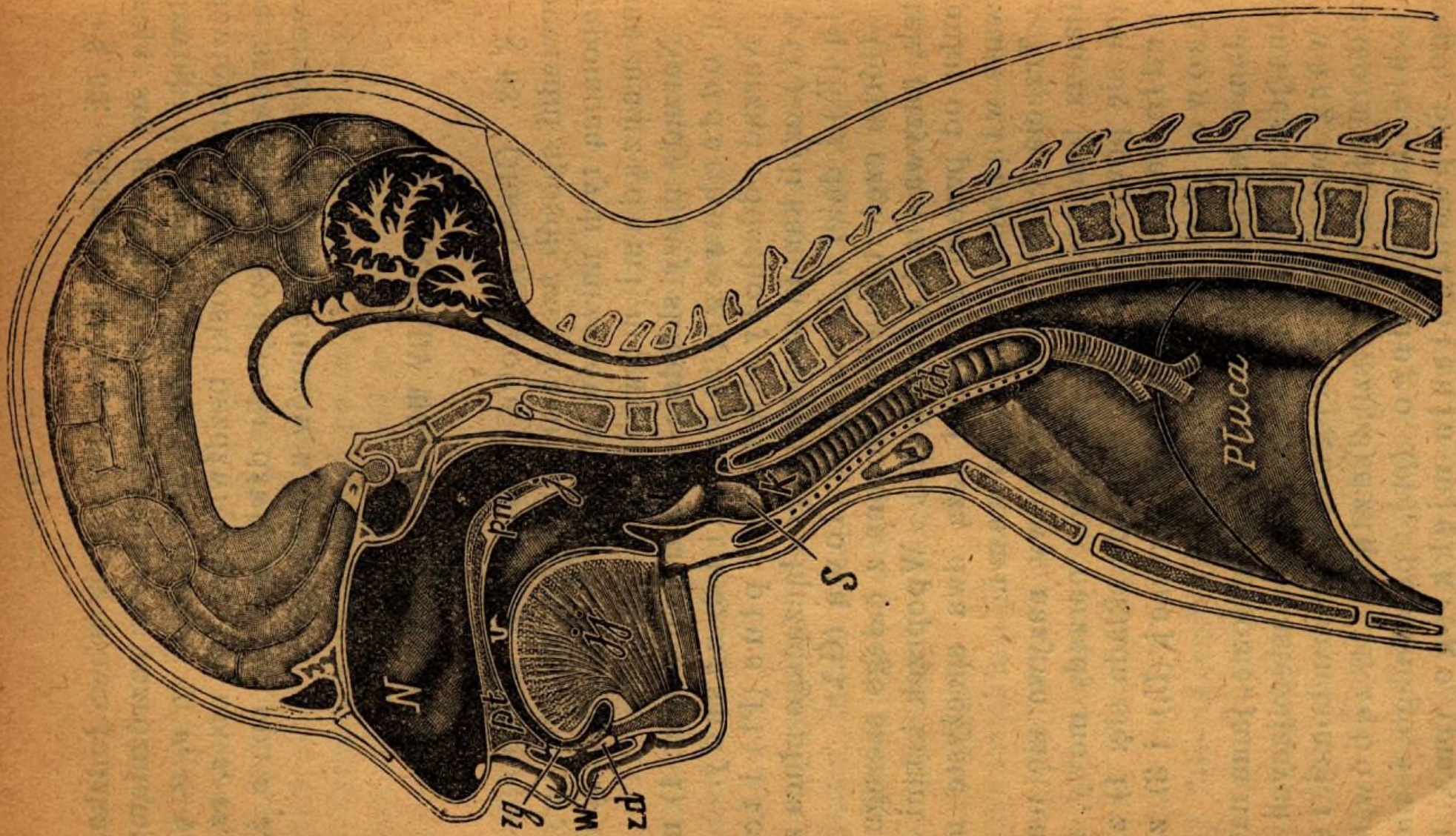

Rys. 1. Tablica narządów mowy.

i ruchomego, 7) języczka (jm.), t. j. mięśnia, którym się kończy podniebienie miękkie i 8) języka (J.).

§ 54. Czynność narządu oddechowego polega na wdychaniu i wydychaniu powietrza. Powietrze, wciągane do płuc, tworzy wdech, a to, które z płuc wypychamy, jest wydechem. Gdy milczymy, wydech spokojnie przepływa przez krtań i nasadę. Gdy mówimy, poruszamy wiązadłami głosowemi i nasadą; ruchy te wywołują falowanie powietrza, wypychanego z płuc, i w ten sposób powstają głoski. Jak widzimy, płuca same przez się nie wytwarzają głosek, dostarczają tylko materjału, z którego na skutek odpowiednich ruchów powstają głoski w krtani i w nasadzie.

§ 55. Położenie wiązadeł głosowych może być dwojakie: 1) albo są one szeroko otwarte, jak przy swobodnem oddychaniu (rys. 2), 2) albo zbliżają się ku sobie w ten sposób, że powstaje w krtani wąska szczelina (rysunek 3). Gdy wiązadła głosowe są rozwarte a krtań wsku-

Rys. 2. Otwór krtani podczas wymawiania głosek bezdźwięcznych.

Rys. 3. Otwór krtani podczas wymawiania głosek dźwięcznych.

tek tego jest szeroko otwarta, wydech, wypychany z płuc, przepływa przez krtań swobodnie; gdy natomiast wskutek zbliżenia się wiązadeł głosowych otwór krtani jest zna-

cznie zwężony, wówczas wydech, wypychany z płuc, z trudem przedostaje się przez krtań, naciska na wiązadła głosowe i wywołuje ich drgania. Drgania te są prawidłowe, więc powodują prawidłowe falowanie wydechu, w wyniku tego powstaje dźwięk.

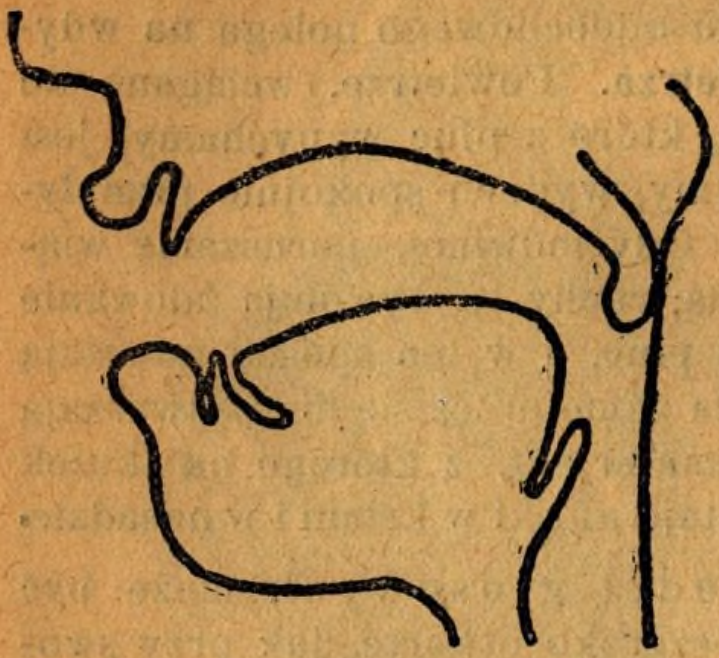

Rys. 4. Położenie ust przy *a*.

Wydech, swobodnie przepływający przez krtań, nazywa się wydechem bezdźwięcznym, a wydech, wytwarzający w krtani wskutek drgania wiązadeł głosowych dźwięk, — wydechem dźwięcznym. Tak więc zależnie od dwojakiego położenia wiązadeł głosowych powstaje wydech bezdźwięczny i dźwięczny. Głoski, wytwarzane przez wydech bezdźwięczny, są głoskami bezdźwięcznemi, a te, które powstają wskutek wydechu dźwięcznego, są głoskami dźwięcznemi: *s*, *sz*, *c*, *cz* należą do głosek bezdźwięcznych, a *z*, *ż*, *dz*, *dż* są głoskami dźwięcznemi.

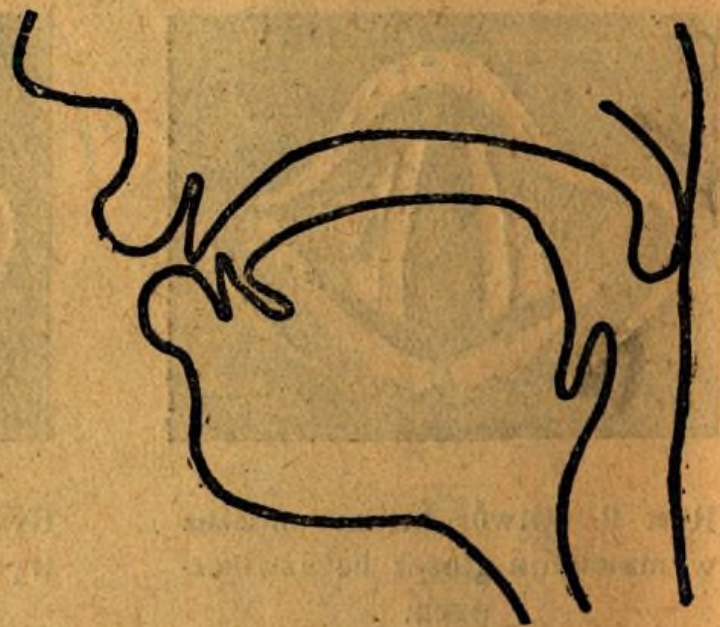

Rys. 5. Położenie ust przy *f*, *w*.

§ 56. Jama ustna podczas wymawiania może przybierać trojakie położenie: otwarte, szczelinowe lub zwarte (patrz rys. 4, 5 i 6).

Głoski, powstające przy otwartem położeniu jamy ustnej, nazywają się otwartemi, jak np. samogłoska *a*. Głoski, wytwarzane przy szczelinowem położeniu jamy ustnej, nazywamy szczelinowemi, jak naprzykład, spółgłoski *f* lub *w*. Głoski, powstające wskutek zwarcia jamy ustnej, nazywają się zwartemi, jak np. spółgłoski *p* lub *b*.

Rys. 6. Położenie ust przy *p*, *b*.

Do głosek otwartych należą samogłoski, głoskami zwartemi i szczelinowemi są spółgłoski.

§ 57. Przy wymawianiu spółgłosek zwartych możemy dowolnie przedłużać zwarcie, ale wtedy nie słyszymy jeszcze żadnego głosu, gdyż ten powstaje dopiero po usunięciu zwarcia; to usunięcie zwarcia następuje nagle, głos jak gdyby gwałtownie wybucha i dlatego jest krótkotrwały, chwilowy. Inaczej przy spółgłoskach szczelinowych: tutaj możemy, według swej woli, nietylko dłużej zachowywać szczelinę, lecz także przedłużać brzmienie samej spółgłoski. Spółgłoski szczelinowe są wskutek tego w przeciwieństwie do chwilowych spółgłosek zwartych—spółgłoskami trwałemi.

§ 58. Wydech, wypychany z płuc, może przepływać nietylko przez jamę ustną, lecz częściowo przechodzi także przez jamę nosową. Tak, naprzykład, spółgłoskę *m* wymawiamy nietylko ustami, lecz także nosem, przepuszczając wydech jednocześnie przez jamę ustną i nosową (patrz rys. 7 i 8).

Rys. 7. Położenie jamy ustnej przy wymawianiu *b*.

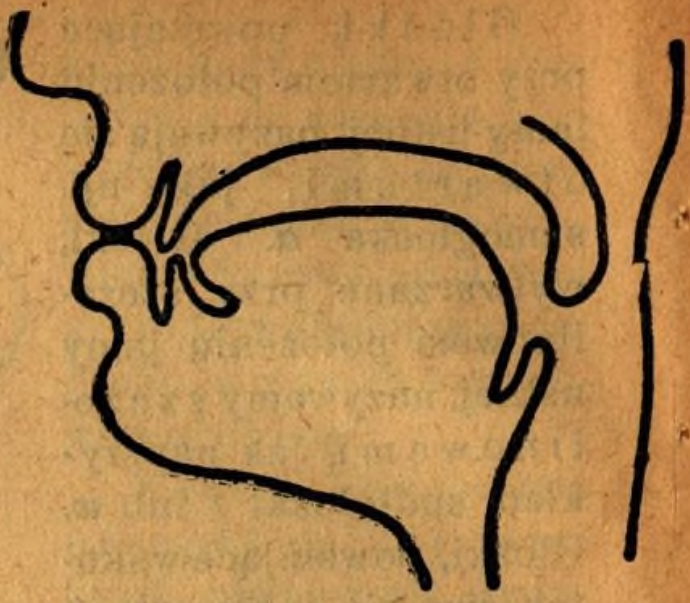

Rys. 8. Położenie jamy ustnej przy wymawianiu *m*.

Jak widać z załączonych rysunków, przepuszczanie lub nieprzepuszczanie wydechu przez jamę nosową zależy od ruchów języczka. Kiedy języczek swobodnie zawisa w jamie ustnej, wówczas przejście, łączące jamę nosową z jamą ustną, jest otwarte, a wtedy wydech, wypychany z płuc, przepływa nietylko przez jamę ustną, lecz i nosową. Głoski, które powstają przy takiem położeniu języczka, nazywają się głoskami ustno-nosowemi albo poprostu nosowemi, jak np. spółgłoska *m*. Kiedy zaś języczek cofamy ku tyłowi w ten sposób, że się opiera o ścianę jamy gardłowej, jama nosowa zostaje dla wydechu zamknięta, i powietrze, wypychane z płuc, przepływa wtedy tylko przez jamę ustną i wytwarza głoski ustne, jak np. spółgłoska *b*.

III. PODZIAŁ SAMOGŁOSEK.

§ 59. Różnice, zachodzące w brzmieniu poszczególnych samogłosek, powstają wskutek tego, że przy wytwarzaniu

Rys. 9. Położenie języka przy *a*.

Rys. 10. Położenie języka przy *e*.

każdej z nich jama ustna przybiera inne kształty, zależnie od położenia języka i warg.

Język może być położony niżej lub wyżej w jamie ustnej, a zależnie od tego kanał ustny przybiera kształt szerszy lub węższy. Najbardziej rozwartą jest jama ustna przy samogłosce a; gdy, przechodząc od *a*, wymawiamy *e*, język podnosi się ku górze w kierunku podniebienia, a jama ustna ulega wskutek tego zwężeniu; zwężenie to jeszcze bardziej się ścieśnia, gdy wymawiamy samogłoskę *i*. Zależnie od tych różnic samogłoskę *a* nazywamy szeroką, *e* — średnią, a *i* — wąską. Różnice te unaoczniają podane rysunki (9, 10, 11).

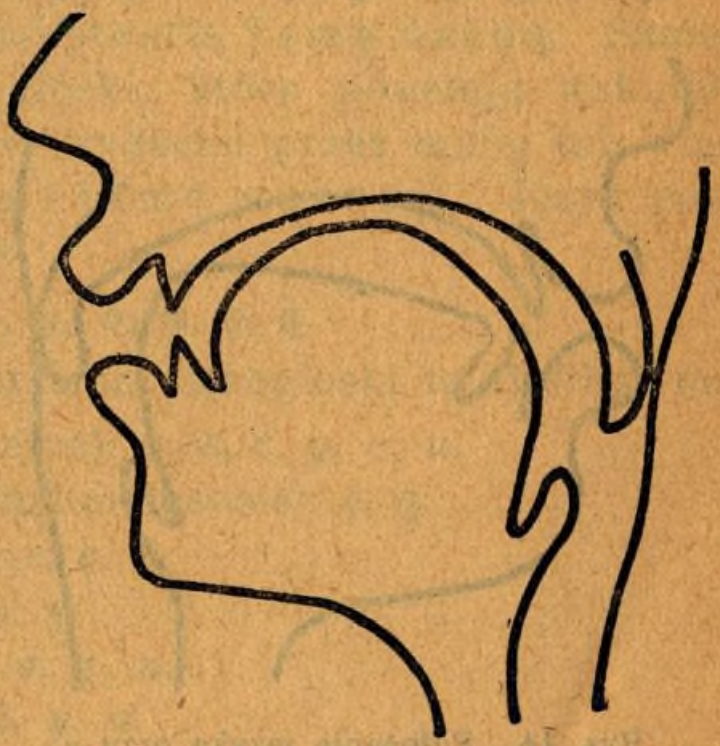

Rys. 11. Położenie języka przy *i*.

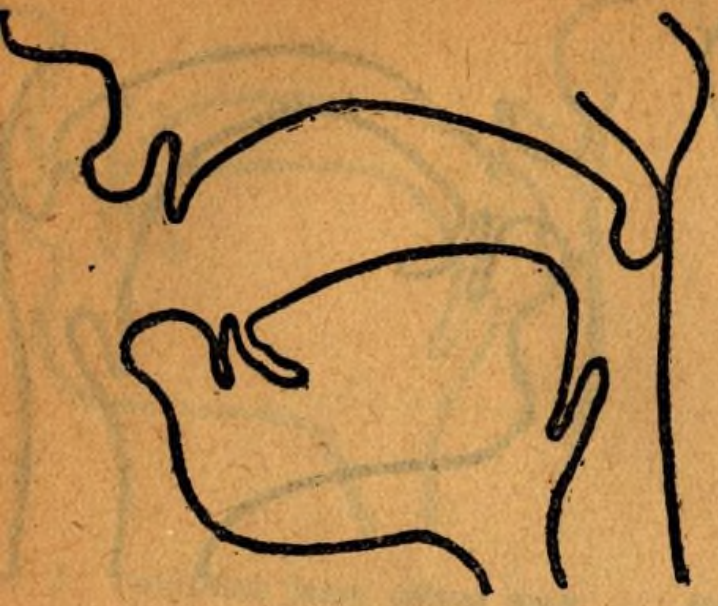

Rys. 12. Położenie języka przy *a*.

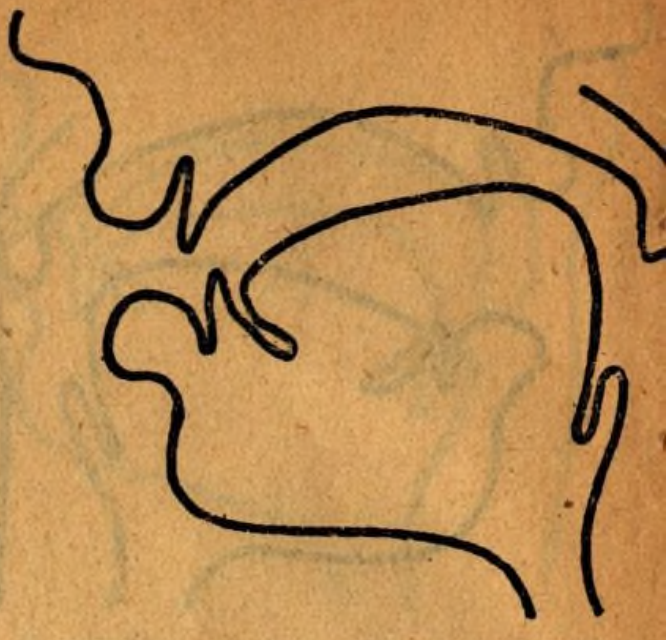

Rys 13. Położenie języka przy *o*.

Gdy znowu biorąc za punkt wyjścia samogłoskę *a*, będziemy wymawiali kolejno *a—o—u*, łatwo zauważymy, że jama ustna jest najszerzej rozwarta przy *a*, przy samogłosce *o* wskutek wzniesienia języka nieco się zwęża, a najwęższy kształt przybiera przy samogłosce *u*. To też samogłoskę *a* nazywamy szeroką, *o*—średnią, a *u*—wąską. Wszystkie te różnice w położeniu języka unaoczniają podane rysunki (12, 13, 14).

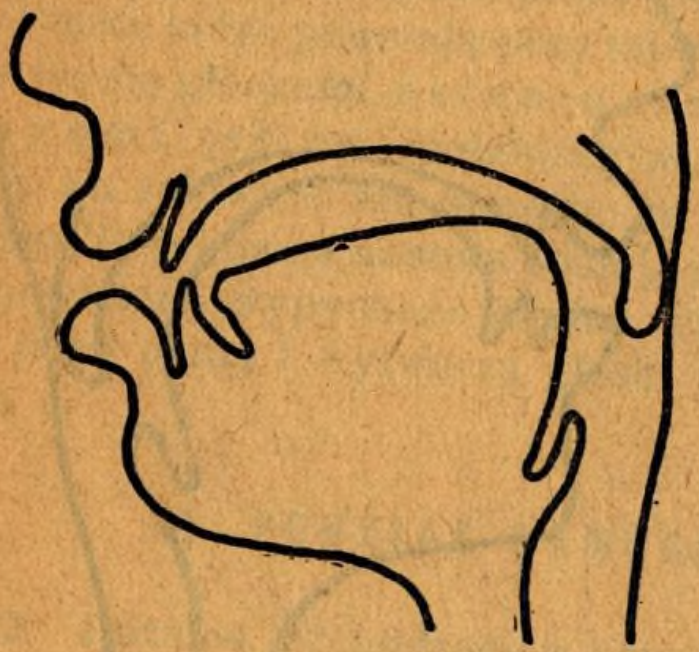

Rys. 14. Położenie języka przy *u*.

§ 60. Przy wymawianiu samogłosek *e*, *i*, jak to widać z podanych rysunków, podnosi się ku górze przód języka, a przy wymawianiu samogłosek *o*, *u*—tył języka. Dlatego też samogłoski *e*, *i* nazywają się przed-

niemi, a samogłoski *o*, *u* — tylnemi. Do tylnych należy także samogłoska *a*. Samogłoska *y* tak samo, jak *i*, jest przednia, ale język przy jej wymawianiu jest nieco więcej cofnięty ku tyłowi, niż przy samogłosce *i*. Z pośród samogłosek nosowych *ę* jest przednie, a *ą* — tylne.

§ 61. Kształt jamy ustnej, wpływający na brzmienie samogłosek, zależy od położenia nietylko języka, lecz także warg. Przy wymawianiu samogłosek *e*, *i* kąty warg się rozchodzą, a otwór warg spłaszcza; przy wymawianiu samogłosek *o*, *u* wargi się zaokrąglają i wysuwają ku przodowi, kąty ich się zsuwają, a otwór wargowy rozszerza.

Te ruchy warg, jak i opisane wyżej ruchy języka, zmieniają kształt jamy ustnej, a ta rozmaitość kształtów jamy ustnej wpływa na jakość brzmienia samogłosek.

§ 62. Opisane wyżej sposoby wytwarzania samogłosek pozwalają bliżej je określić. Samogłoski są głoskami otwartemi. Samogłoski ustne (czyste) są to głoski, które powstają wskutek przejścia dźwięcznego wydechu przez mniej lub więcej otwartą jamę ustną. Samogłoski nosowe są to głoski, które powstają wskutek przejścia dźwięcznego wydechu przez mniej lub więcej otwartą jamę ustną i jamę nosową. Język polski ma osiem samogłosek:

a, *e*, *i*, *y*, *o*, *u*, *ę*, *ą*.

Wedle sposobu wytwarzania samogłoski te dzielimy na

1) Czyste (ustne): *a*, *e*, *i*, *y*, *o*, *u*.
   Nosowe (ustno-nosowe): *ę*, *ą*.
2) Przednie: *e*, *ę*, *i*.
   Środkowe: *y*.
   Tylne: *a*, *o*, *ą*, *u*.
3) Wąskie: *i*, *y*, *u*.
   Średnie: *ę*, *e*, *ą*, *o*.
   Szerokie: *a*.

IV. PODZIAŁ SPÓŁGŁOSEK.

§ 63. W zwykłej mowie, gdy nie mówimy szeptem, wytwarzamy samogłoski przez wydech dźwięczny, samogłoski są więc zwykle głoskami dźwięcznemi. Spółgłoski natomiast mogą być dźwięczne lub bezdźwięczne (p. § 55). To jest pierwsza różnica, zachodząca w brzmieniu spółgłosek, zależna, jak wiadomo, od położenia wiązadeł głosowych. Np. spółgłoski: *p*, *t*, *s*, *sz* są bezdźwięczne, a spółgłoski: *b*, *d*, *z*, *ż* są dźwięczne.

Inne różnice, zachodzące między spółgłoskami, pochodzą od różnicy kształtów, jakie podczas ich wymawiania przybiera jama ustna.

Przy wymawianiu spółgłosek jama ustna albo jest zwarta, albo się w niej wytwarza szczelina; zależnie od tego rozróżniamy spółgłoski zwarte, np.: *p*, *b*, *t*, *d*....., i szczelinowe, np.: *f*, *w*, *s*, *z*.... (p. § 56). Tak więc kształt jamy ustnej, wpływający na brzmienie spółgłosek, zależy przedewszystkiem od stopnia zwarcia, od tego, czy zwarcie jest zupełne, czy też wytwarza się tylko szczelina.

§ 64. Kształt jamy ustnej przy wymawianiu spółgłosek zależy jednak nietylko od stopnia jej zwarcia, lecz także od miejsca, w którem to zwarcie lub szczelina powstaje. Tak, naprzykład, przy spółgłosce *t* zwarcie następuje w przedniej części jamy ustnej wskutek zetknięcia się przodu języka z górnemi zębami (p. rys. 15); przy spółgłosce natomiast *k* zwarcie następuje w tylnej części jamy ustnej wskutek zetknięcia się tylnej części grzbietu języka z tylnem podniebieniem (p. rys. 16).

Podobna różnica zachodzi między spółgłoskami *s* a *ch*: przy *s* szczelina powstaje między przednią częścią języka a górnemi zębami, przy *ch* szczelina się wytwarza między tylną częścią języka a tylnem podniebieniem.

Tak więc na kształt, jaki przybiera jama ustna przy wymawianiu spółgłosek, wpływa nietylko stopień jej zwarcia, lecz także miejsce, w którem to zwarcie lub szczelinę wytwarzamy.

Rys. 15. Położenie jamy ustnej przy *t*.

Rozróżniamy sześć miejsc, w których przy wymawianiu spółgłosek polskich powstaje w jamie ustnej zwarcie lub szczelina: 1) dwuwargowe, 2) wargowo-zębowe, 3) przedniojęzykowo-zębowe, 4) przedniojęzykowo-dziąsłowe, 5) średniojęzykowo-podniebienne i 6) tylnojęzykowo-podniebienne.

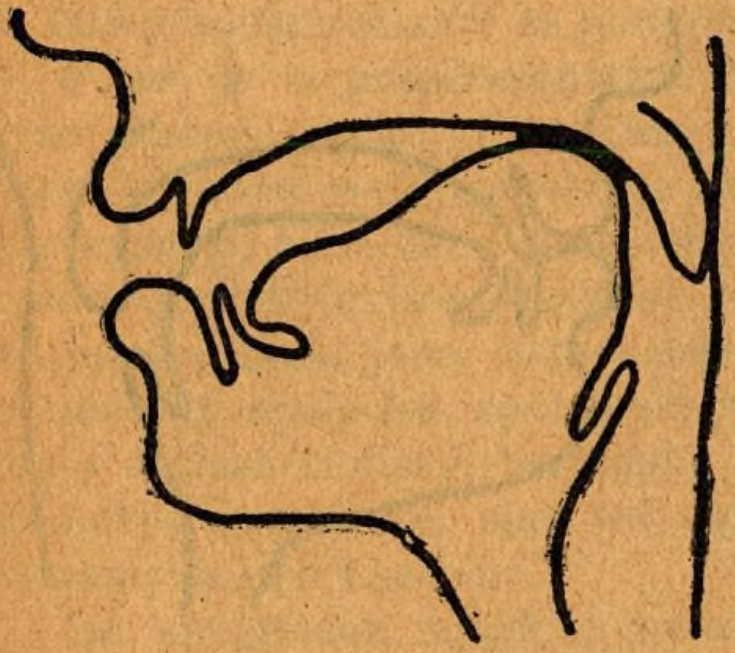

Rys. 16. Położenie jamy ustnej przy *k*.

Zależnie od tego dzielimy spółgłoski polskie na sześć klas:

1) dwuwargowe:
p, *p'*, *b*, *b'*, *m*, *m'*.

2) wargowo-zębowe:
f, *f'*, *w*, *w'*.

3) przedniojęzyk.:
a) zębowe:
t, *d*, *s*, *z*, *c*, *dz*, *n*, *ł*, *l*.
b) dziąsłowe:
sz, *ś*, *ż*, *ź*, *cz*, *ć*, *dż*, *dź*, *ń*, *r*.

4) średniojęzykowe: *j*.

5) tylnojęzykowe: *k*, *k'*, *g*, *g'*, *ch*, *ch'*.

§ 65. Ze względu na stopień zwarcia jamy ustnej rozróżniamy spółgłoski zwarte i szczelinowe. Oprócz tych dwóch jest jednak jeszcze trzeci gatunek spółgłosek, które w jednem brzmieniu łączą głoskę zwartą i szczelinową. Spółgłoski takie, jak np.: *c*, *cz*, powstają wskutek zwarcia, po którem natychmiast w tem samem miejscu jamy ustnej wytwarza się szczelina. Spółgłoski takie nazywają się zwarto-szczelinowemi. Spółgłoska *c* jest zwarto-szczelinowa zębowa, a spółgł. *cz*—zwarto-szczelinowa dziąsłowa. Przy *c* zwarcie i szczelina powstaje między przodem języka a zębami, a przy *cz* — między przodem języka a dziąsłami.

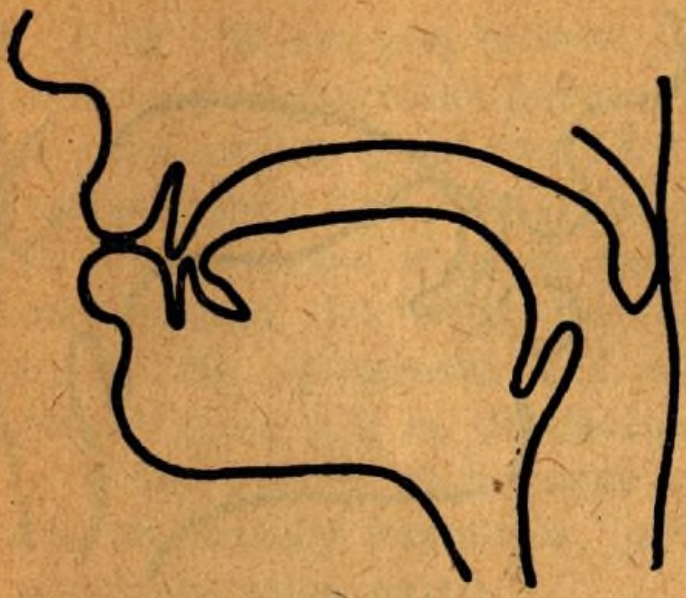

Rys. 17. Położenie jamy ustnej przy *b*.

§ 66. Załączone rysunki (rysunki 17 i 18(wskazują, że spółgłoska *m* wprawdzie ma zwarcie dwuwargowe (jak *b* i *p*), czyli jest zwarta w jamie ustnej, ale jest otwarta w jamie nosowej. Spółgłoski, przy których wymawianiu w jednem miejscu powstaje zwarcie, a w drugiem otwarcie, nazywają się spółgłoskami półotwartemi.

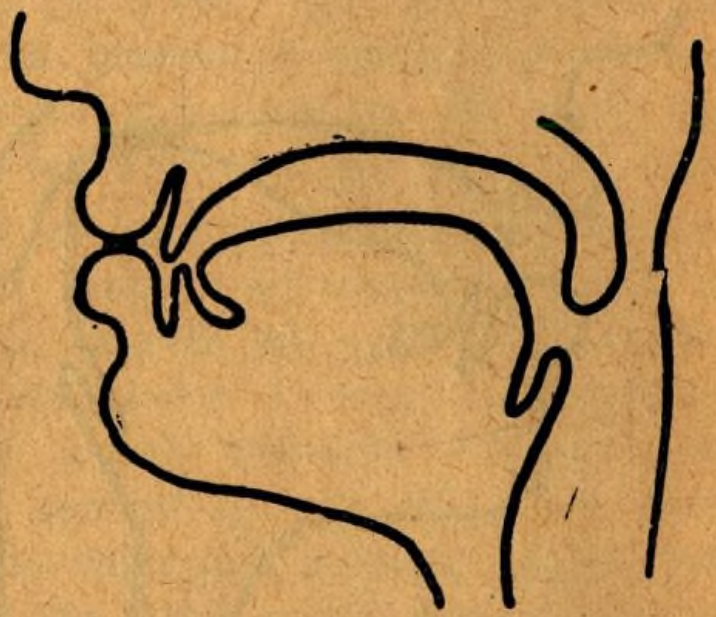

Rys. 18. Położenie jamy ustnej przy *m*.

Do półotwartych należą spółgłoski: *m*, *m'*, *n*, *ń*, *ł*, *l* i *r*; *m*, *m'*, *n*, *ń* mają otwarcie nosowe, *ł* i *l*—otwarcie boczne w jamie ustnej wskutek opuszczenia bocznych brzegów języka, a przy spółgłosce *r* wskutek drgań końca języka między tym końcem a dziąsłami następują szybko po sobie kilkakrotne zwarcia i otwarcia, spółgłoska *r* jest więc spółgłoską półotwartą z przerywanem otwarciem w przedniej części jamy ustnej.

Tak więc, ze względu na stopień zwarcia narządów mowy rozróżniamy 4 szeregi spółgłosek:

1) Zwarte: *p*, *p'*, *b*, *b'*, *t*, *d*, *k*, *k'*, *g*, *g'*.
2) Szczelinowe: *f*, *f'*, *w*, *w'*, *s*, *z*, *sz*, *ś*, *ż*, *ź*, *ch*, *ch'*.
3) Zwarto-szczelinowe: *c*, *dz*, *cz*, *ć*, *dż*, *dź*
4) Półotwarte: *m*, *m'*, *n*, *ń*, *ł*, *l*, *r*.

§ 67. Jeżeli położywszy palce na język, będziemy wymawiali kolejno: *pa*:*pia*, *ba*:*bia*, *ma*:*mia*, *wa*:*wia*...., to łatwo spostrzeżemy, że podczas wymawiania spółgłosek: *p'*, *b'*, *m'*, *w'* w przeciwieństwie do: *p*, *b*, *m*, *w* środek języka podnosi się ku górze. Przy spółgłoskach: *p'*, *b'*, *m'*, *w'* narządy mowy wykonywają te same ruchy, co przy spółgłoskach: *p*, *b*, *m*, *w*, a prócz tego podnosi się ku podniebieniu środek języka. Wskutek tego podniesienia się środka języka kanał jamy ustnej się zwęża i wpływa na osłabienie siły wydechu; spółgłoski w ten sposób wytwarzane mają wydech słabszy, brzmienie ich jest wskutek tego łagodniejsze, miększe; stąd też tego rodzaju spółgłoski nazywamy miękkiemi.

Do spółgłosek miękkich należą: *p'*, *b'*, *m'*, *f'*, *w'*, *ń*, *l'*, *ś*, *ź*, *ć*, *dź*, *k'*, *g'*, *ch'*. W przeciwieństwie do nich wszystkie inne nazywają się spółgłoskami twardemi.

§ 68. Z opisanego wyżej sposobu wymawiania wynika' że spółgłoski są to głoski, które powstają wskutek przejścia dźwięcznego lub bezdźwięcznego wydechu przez

mniej lub więcej zamkniętą jamę ustną, niekiedy także przez jamę nosową.

Przy dzieleniu spółgłosek na klasy należy brać pod uwagę: 1) położenie wiązadeł głosowych, 2) stopień zamknięcia narządów mowy, 3) miejsce wytwarzania w jamie ustnej, 4) ruch środka języka ku podniebieniu.

Zależnie od położenia wiązadeł głosowych dzielimy spółgłoski na dźwięczne, np.: *b*, *m*, *w*, *d*, *z*... i bezdźwięczne, np.: *p*, *f*, *t*, *s*... Dźwięczne wytwarzają się przez wydech dźwięczny, bezdźwięczne—przez wydech bezdźwięczny.

Zależnie od stopnia zamknięcia narządów mowy rozróżniamy spółgłoski: 1) zwarte, np.: *p*, *b*, *p'*, *b'*, *t*, *d*... 2) szczelinowe, np.: *f*, *w*, *f'*, *w'*. *s*, *z*... 3) zwarto-szczelinowe, np.: *c*, *dz*, *ć*, *dź*... i 4) półotwarte, np.: *m*, *m'*, *r*, *l*.

Biorąc pod uwagę miejsce wytwarzania, dzielimy spółgłoski na sześć klas: 1) dwuwargowe, np.: *p*, *b*, *m*... 2) wargowo-zębowe, np.: *f*, *w*... 3) przedniojęzykowe zębowe, np.: *t*, *d*, *s*, *z*, *n*... 4) przedniojęzykowe dziąsłowe, np.: *sz*, *ż*, *cz*, *dż*, *r*... 5) średniojęzykowe *j* i 6) tylnojęzykowe, np.: *k*, *g*, *ch*...

Ze względu na obecność lub nieobecność ruchu środka języka ku podniebieniu rozróżniamy spółgłoski miękkie, np.: *p'*, *b'*, *f'*, *w'*, *ś*, *ź*... i twarde, np.: *p*, *b*, *f*, *w*, *sz*, *ż*...

Wszystkie wymienione klasy spółgłosek dadzą się unaocznić w tablicy (p. str. 39).

V. ZGŁOSKI.

§ 69. Materjałem, z którego tworzymy głoski, jest, jak wiadomo, wydech; podczas wdechu, wciągając powietrze do płuc, przestajemy mówić, ale wydech przepływa przez

		Dwuwargowe		Warg.-zębowe		Przedniojęzyk. Zębowe		Przedniojęzyk. Dziąsł.		Średniojęzyk.	Tylnojęzyk.		
		twarde	miękkie	twarde	miękkie	twarde	miękkie	twarde	miękkie	miękkie	twarde	miękkie	
Zwarte	dźwięczne	*b*	*b'*			*d*					*g*	*g'*	10
	bezdźw.	*p*	*p'*			*t*					*k*	*k'*	
Szczelinowe	dźwięczne			*w*	*w'*	*z*		*ż (rz)*	*ź*	*j*			13
	bezdźw.			*f*	*f'*	*s*		*sz*	*ś*		*ch (h)*	*ch' (h')*	
Zwarto-szczelinowe	dźwięczne					*dz*		*dż*	*dź*				6
	bezdźw.					*c*		*cz*	*ć*				
Półotwarte: Zotwarciem nosowem	dźwięczne	*m*	*m'*			*n*				*ń*			4
Półotwarte: Zotwarciem ustnem	dźwięczne					*ł*	*l'*	*r*					3

narządy mowy tak długo, że wystarcza na wytworzenie nie jednej głoski, lecz wyrazów, a nawet niekiedy zdań całych. To przepływanie wydechu przez narządy mowy nie

odbywa się jednak jednym ciągiem, lecz ulega chwilowym przerwom, zależnie od ruchów t. zw. diafragmy. t. j. przepony, oddzielającej klatkę płucną od jamy brzusznej. Wznosząc diafragmę do góry, wypychamy powietrze z płuc; gdy ją opuszczamy, wydech się przerywa.

Zależnie od tych ruchów diafragmy powstają w wydechu chwilowe, ale wyraźne przerwy, które rozkładają mowę na cząstki. Cząstki te nazywamy zgłoskami albo sylabami. Tak, naprzykład, zdanie: *w tej części sadu rosły tu i owdzie wiśnie* rozkładamy w następujący sposób na sylaby: *w tej-czę-ści-sa-du-ro-sły-tu-i-o-wdzie-wiśnie.* Sylaby czyli zgłoski są to więc cząstki wymawianiowe, które powstają wskutek przerw w wydechu, wywoływanych ruchami diafragmy.

Jak widać z przytoczonego przykładu, zgłoski mogą się składać z jednej głoski lub połączenia dwóch lub więcej głosek.

§ 70. Głoska, która samodzielnie występuje w zgłosce, stanowi jej podstawę, np. głoski: *u*, *e* w wyrazach: *u-cho*, *e-cho*. W sylabach kilkogłoskowych tylko jedna ze składowych głosek stanowi podstawę zgłoski, wszystkie zaś inne głoski łączą się z tą podstawową głoską; np. w zgłosce *cho* głoską podstawową jest *o*.

Głoski, które same przez się tworzą zgłoski i są ich podstawą, nazywają głoskami zgłoskotwórczemi, a te, które występują w zgłosce tylko w połączeniu z głoskami zgłoskotwórczemi, nazywają się głoskami niezgłoskotwórczemi: *u*, *e*, *o* są głoskami zgłoskotwórczemi, *ch* jest głoską niezgłoskotwórczą.

W języku polskim głoskami zgłoskotwórczemi są samogłoski, a niezgłoskotwórczemi przeważnie spółgłoski.

Niekiedy — przeważnie w wyrazach obcego pochodzenia — głoskami niezgłoskotwórczemi bywają nietylko spół-

głoski, lecz i samogłoski, np. samogłoska *u* w wyrazach: *au-tor, au-to-mo-bil.*

VI. PRZYCISK.

§ 71. Wypowiadając wyrazy dwu- lub wielozgłoskowe, nie wszystkie zgłoski wymawiamy z jednakową siłą wydechu. Wyróżnienie jednej zgłoski z pomiędzy innych zgłosek w wyrazie przez wzmocnienie siły wydechu nazywa się przyciskiem albo akcentem.

W języku polskim kładziemy przycisk przeważnie na przedostatniej zgłosce wyrazu, np.: *ogród, ogródek, ogrodzenie.*

W niektórych wyrazach obcych akcentujemy niekiedy trzecią zgłoskę od końca, np.: *matematyka, gramatyka.*

§ 72. Niektóre wyrazy, jak np.: *ci, na* nie mają samodzielnego przycisku, lecz mają wspólny przycisk albo z wyrazem poprzedzającym, albo z wyrazem następującym, np.: *ufam ci; na świecie.*

Wyrazy, które mają wspólny przycisk z wyrazem poprzedzającym, nazywają się enklitykami, a wyrazy, które mają wspólny przycisk z wyrazem następującym, nazywają proklitykami.

Do częściej używanych proklityk należą: 1) jednozgłoskowe zaimki, np.: *mi, ci, mu, go*... 2) ruchome końcówki czasowników: *-śmy, -ście; -bym, -byś, -by, -byśmy, -byście,* np.: *widzieliśmy, widzieliście, widziałbym*... 3) partykuły: *-no, -że, -li,* np.: *opowiedzno!*

Do częściej używanych proklityk należą przyimki, np.: *pod lipą, we dworze.*

ĆWICZENIA.

ZDANIE I JEGO CZĘŚCI.

I. PODMIOT I ORZECZENIE.

1. W podanym niżej urywku wskaż zdania oznajmujące, wykrzyknikowe i pytające.

Minęło miłe lato, rozpoczął się nowy rok szkolny. Jak spędziliście wakacje? Pewnie bawiliście się wesoło i wypoczęli doskonale. Czy nie brała was chęć do nauki? czy nie tęskniliście za szkołą i kolegami? Słuchajcie! Cały rok mamy spędzić razem. Starajmy się go spędzić w pracy! Uczcie się i bądźcie dobrzy! Wy jesteście moją troską i pociechą. Pragnę waszego dobra i wy chciejcie dopomóc mi w pracy. Wykażcie dobrą wolę i miejcie poczciwe serca! Wtedy szkoła nasza stanie się jedną rodziną, a wy będziecie moją chlubą i moją radością.

2. Co to jest zdanie?

3. Jaka jest różnica między zdaniami oznajmującemi a wykrzyknikowemi? Co to są zdania pytające?

4. Daj po kilka przykładów na zdania oznajmujące, wykrzyknikowe i pytające.

5. Wskaż podmiot i orzeczenie.

Legł pośród drogi kamień okrutnej wielkości. Jednym się o niego u wozów potrzaskały koła, inni przez niego doświadczyli upadków śmiertelnych, insi musieli go objeżdżać zdaleka. Nakoniec przebrała się ludzka cierpliwość. Razu pewnego zbiegli się ludzie i wspólnemi siłami chcieli kamień usunąć. Daremne jednak były ich wysiłki. Wszyscy

tedy stanęli w zasmuceniu wielkiem. Nagle z lasu ukazał się konno rycerz w błyszczącym hełmie. Oblicze jego jaśniało dobrocią i pięknością. Ludzie odrazu poczuli ku niemu śmiałość i ufność i opowiedzieli swoją biedę. Rycerz zsiadł z konia, głaz okrutny rękoma opasał, zatrząsł nim i odrzucił daleko w las. Droga leżała gładka i równa, a po twarzach ludzkich rozlała się radość i podziwienie. Rycerz wsiadł na konia i pojechał dalej ratować niewinnych i ukrzywdzonych. Skąd w nim była ta olbrzymowa moc? Dało mu ją miłujące serce.

6. Z ilu części składa się każde zdanie?

7. Jak się nazywają części zdania?

8. Co nazywamy podmiotem i co to jest orzeczenie?

9. Przepisz podane niżej zdania, oddzielając w nich podmiot od orzeczenia kreską pionową.

Dobry gospodarz nigdy nie próżnuje.—Kawałek chleba nie spadnie z nieba. — Głód jest najlepszą przyprawą. — Przyjacielska przysługa nagrody nie potrzebuje. — Słowo dobre stoi za datek. — Złe oczy wszystko krzywo widzą.— Prawda zawsze na wierzch wyjdzie. — Szczęście trzyma z odważnymi.

10. W podanych niżej zdaniach wskaż podmiot i orzeczenie i zwróć uwagę, zapomocą ilu wyrazów zostały one oznaczone!

W śniadym dymie i w chmurach jesienne słońce połyska. W gęstej kurzawie mdłe światło gore. Niezliczona ćma kruków nad dzikiem krąży polem. Głuchy tętent oddaje ziemia. Daleki zgiełk niosą wiatry. Zagrzmiał wrzask trąby. Ludy Wschodu i Południa rzuciły swoje siedziby. Wielkie wojsko wyprawił Osman na Polskę. Przeciw nim wystąpiły mężne szyki polskiego rycerstwa. Hetman dźwignął nagle buławę. Zawrzasły trąby. Uderzył bęben. Drgnęły husarskie chorągwie. Tatarski wrzask zagłuszył armaty. Kłęby kurzawy zasłoniły pole.

11. Zapomocą ilu wyrazów bywa oznaczany podmiot i orzeczenie?

12. Wskaż podmiot i orzeczenie rozwinięte i nierozwinięte.

Język bardziej, niż żelazo, rani.— Gorąca kasza w usta parzy. — Każde pole rodzi kąkole. — Kąkol nie zginie. — Kłamcy nikt nie wierzy. — Cnota zwycięża.

13. W podanych niżej przykładach wskaż części zdania i zwróć w nich uwagę na orzeczenie: z ilu składa się wyrazów i w którym z tych wyrazów zawarta jest jego treść?

Złoto jest ładne, żelazo — pożyteczne.—Noc była pogodna, ranek jest pochmurny; pogoda będzie niepewna.—On jest żołnierzem, a ty będziesz rolnikiem.

14. Czy wyraży: *jest*, *był*, *będzie* w orzeczeniach podanych wyżej zdań mają samodzielne znaczenie?

15. Z ilu wyrazów samodzielnych składają się podane w zadaniu 13-em orzeczenia? Czy są to orzeczenia rozwinięte, czy nierozwinięte?

16. Podane niżej przykłady przepisz i podkreśl w nich orzeczenia, oznaczając rozwinięte literą *r*, nierozwinięte— literą *n* i złożone — literą *z*.

Ranek był przejrzysty. — Gospodarz stał na progu. — W sadzie był niewielki ogródek. — Przy drodze stał wóz drabiniasty.—Skwarzyła słońca letniego pożoga.—Przezrocza struga wodna wiła się między drzewami. — Lśniły się jej fale.—Drzewa owocowe ocieniały szerokie pole.—Dzień przelatywał wesoło. — Zbliżał się zachód. — Wieczór był ciepły.

II. CZĘŚCI PODMIOTU I ORZECZENIA ROZWINIĘTEGO.

17. Wskaż podmiot i orzeczenie:

Brat jest podobny. — On jest godny. — On kupuje, ty sprzedajesz — Rola daje.

18. Czy orzeczenia: *jest podobny, jest godny, kupuje, sprzedaje, daje* zawierają treść skończoną, czy też wymagają jakichś określeń. Podaj te określenia.

19. Oddziel podmiot od orzeczenia i wskaż określenia.

Po szerokiem polu modra Wisła płynie. Pochylone chaty drzemią na dolinie. Nad wodą zgarbiony stoi dąb żylasty. Po łące stąpają bociany powolne. W owsach zielonych brzęczą świerszcze polne. Z borów cienistych rozwiewa się wonność. Po błękitnem niebie płyną białe obłoki. Po długiej dolinie tęskne tony cieką. Brzmi nuta serdeczna. Wiatr szumi po polu, a pszeniczne kłosy strząsają na ścieżkę krople jasnej rosy.

20. W zdaniach, podanych w ćwiczeniu poprzedniem, usuń określenia. Czy w podmiotach i orzeczeniach rozwiniętych pozostały jeszcze jakie wyrazy. Co one oznaczają?

21. Wskaż w podmiocie i orzeczeniu rozwiniętem ich zasady i wyrazy określające.

Nowe koła skrzypią.—Złe koło i zła głowa robią duży hałas.—Zły koniec psuje dobry początek.—Rączego konia nikt nie podcina.—Trafiła kosa na kamień.—Gwizdał kos na jedlinie, rychły deszcz nas nie minie.—Bez kary żadne dziecko nie urośnie.—Fałsz prawdy nie lubi.—Dobry furman nie zawadzi.—Głodny przysmaków nie szuka.

22. Przepisz, oddzielając podmiot od orzeczenia i podkreślając podmiot zasadniczy i orzeczenie zasadnicze.

Wśród sosnowego lasu stoi skromny, drewniany domek. Do domku przylega mały budynek. Mała stodółka i stajnia mieszczą skromny dobytek gospodarza. Pod oknami domku jest ogródek. Obok znajduje się żórawiana studnia. To skromne gospodarstwo należy do gajowego.

23. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż w nich podmioty i orzeczenia nierozwinięte i zasadnicze.

Nadszedł dzień uroczysty. Mamy Boże Ciało. Uroczystym promieniem jutrznia rozgorzała. Słońce jaskrawszem

Biblioteka Główna WSP w Krakowie

światłem zagrało u góry. Niebo się przystroiło w świąteczne lazury. Wszystko ducha budzi. Przed kościół się zbierają i kmiotki i szlachta. Każdy jest ubrany w strój świąteczny, nowy. Gwar szumny, różnodźwięczny pod niebiosa leci. Wieją chorągwie cechów. Uczniowie niosą sztandar szkolny. Wychodzi procesja. Grzmi pieśń. Idą tłumy pobożne. Drogi pańskie kwiatkami usypuje dziatwa. Lud obchodzi miasto i powraca w podwoje kościoła.

24. Przepisz, podkreślając podmiot i orzeczenie zasadnicze raz, a podmiot i orzeczenie nierozwinięte dwa razy.

Deszczyk majowy niedługo trwa.—Krzyż złego nie obroni.—Cudza krzywda nie karmi.—Koń ma cztery nogi a potknie się.—Gaśnie księżyc przed słońcem.—Jeden kot stada myszy się nie boi. — Kot się myje, będą goście. — Złapał kozak Tatarzyna, a Tatarzyn za łeb trzyma.

25. Do przytoczonych niżej wyrazów dodaj objekty, odpowiadając na załączone pytania:

a. *ciekawy*, czego? —
chciwy, czego? —
miły, komu? —
szkodliwy, czemu? —
winien, co? —
winien, czego? —
chętny, do czego?
wytrzymały, na co? —

b. *czytam*, co? —
chwalę, kogo? —
ufam, komu? —
gardzę, kim? —
proszę, o co? —
żądam, czego? —
opowiadam, o czem? —
stoję, przy kim? —

26. Na jakie pytania odpowiadają objekty?

27. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż w nich objekty.

Niebo okryło się chmurami. — Chmury zawaliły widnokrąg.—Drzewa ocieniały pole.—Nikt słowa nie wymówił.—Poznanie błędu zmniejsza winę. — Bieda uczy rozumu.—Chwała za cnotą idzie. — Praca nad sobą doskonali człowieka.—Pomaganie bliźnim krzepi serce.

28. Czy objekt jest częścią zdania, czy też częścią podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego?

29. Przepisz, oddzielając części zdania kreską pionową i podkreślając w podmiotach i orzeczeniach rozwiniętych objekty.

Niezgoda gorszy ludzi.—Zyskanie na czasie jest zyskaniem na rzeczy.—Kruk krukowi oka nie wykole.—Ból milczeć nie umie. — Ręka rękę umywa, noga nogę wspiera.— Chytry z chytrym nie utworzą związku. — Sława od piecuchów boczy.—Oliwa nie brata się z wodą.

30. Wymienione niżej przedmioty określ bliżej, odpowiadając na pytania: *jaki, jaka, jakie? który, która, które? czyj, czyja, czyje? ile?*

a. *księżyc*, jaki? —
gwiazda, jaka? —
słońce, jakie? —

b. *dom*, który? —
ulica, która?
miasto, które? —

c. *zeszyt*, czyj? —
książka, czyja —
pióro, czyje? —

d. *godziny*, ile? —
tygodnie, ile? —

31. Na jakie pytania odpowiadają przydawki?

32. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż w nich przydawki.

Łagodna mowa — pewna namowa.—Słodki miód, słodki cukier, a najsłodsze dobre słowo. — Łaskawe słowo znajdzie łaskawe ucho. — I jasne słońce ma chmury. — Serce cnotliwe nie dba na mowy ludzkie złośliwe.—Oko pańskie tuczy konia. — Zbytnia wolność w swawolę się obraca. — Jedna mała wada piękną rzecz oszpeci.—Cudze wady widzimy, swe na plecach nosimy. — Ogień i woda — dobrzy słudzy, lecz źli gospodarze. — W cudzem oku źdźbło upatrujemy, w naszem belki nie widzimy.

33. Czy przydawka jest częścią zdania czy częścią podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego?

34. Powiedz kilka zdań, w którychby były przydawki.

35. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż w nich części składowe podmiotu i orzeczenia rozwiniętego.

Nadeszły pierwsze dni września. Po zachodzącem lecie wschodzi jesień. Powietrze jest ciepłe, ale powiewa rzeźwy chłodek. Pola są zżęte. Od grusz dzikich padają na ziemię cienie długie i migotliwe. Tarcza słoneczna chowa się za las. Na miedzach i drogach polnych zapalają ognie pastuszkowie. Chłopcy pieką kartofle. Dochodzi trzask palących się gałęzi. Nad ognikami ukazują się dymki sinawe. Wiatr je pochyla i gnie ku ziemi. Tarcza słoneczna schowała się za las. Zadudniły koła wozu. Psy szczekać zaczęły. W polu rozlegają się tęskne nuty piszczałki. Mrok gęsty zapada.

36. W podanych niżej przykładach wskaż części składowe podmiotu i orzeczenia rozwiniętego, zadając sobie odpowiednie pytania.

Dobry woźnica potrafi i drewnianym koniem ujechać.— Przy starym wole uczy się orać młody. — Wół się broni rogami, a koń kopytem. — Lękliwa wrona i krzaka się lęka. — Dar wrogów szczęścia nie przynosi. — Bodaj żaden wróg nie stąpił na twój próg! — Rannego wstania nikt nie żałował.—Wstyd jest barwą cnoty. — Pracowitym Bóg pomaga, a próżniaka bieda smaga.

37. Na jakie pytania odpowiadają przydawki?

38. Na jakie pytania odpowiadają objekty?

39. Rozbierz podane niżej zdania, wskaż w podmiocie i orzeczeniu określenia i zwróć uwagę, z jakiemi się wyrazami one łączą i na co wskazują, na przedmiot, cechę przedmiotu, czy właściwość cechy?

Zewsząd lud ciągnie na pola. Nadszedł już czas żniwa. Dojrzałe zboże czeka na sierpy i kosy. Ludzie ochoczo biorą się do pracy. Czas prędko mija. Słońce już silnie przygrzewa. Nadchodzi skwarne południe. Po krótkim odpoczynku znowu rozpocznie się praca.

40. Wskaż przydawki i okoliczniki słowne:

Drzewa owocowe ocieniają szerokie pole. Tu kapusta schyla sędziwe łysiny; spodem ciągną się grzędy. Tam rośnie zielona marchew, dalej wznosi się wysmukły bób; ówdzie podnosi złotą kitę kukurydza; gdzieniegdzie otyłego widzisz brzuch harbuza.

41. W przytoczonych niżej zdaniach dodaj okoliczniki, odpowiadając na załączone pytania:

Słońce świeci, jak? — gdzie? —
Skowronek śpiewa, jak? —
Skoszona łąka pachnie, jak? —
Strumień szemrze, jak? —

42. Powiedz kilka zdań, w którychby były okoliczniki.

43. Przepisz, oddziel podmiot od orzeczenia kreską pionową i podkreśl okoliczniki.

Niejednako śpiewa smutny i wesoły. — Sowa z orłem nigdy się nie zrówna. — I dobry strzelec czasem chybi. — Lekarstwe niezawsze pomaga, lekarz niezawsze ratuje. — Leniwy gubi się dobrowolnie. — Rozum często siłę pokona.

44. Wskaż okoliczniki i zwróć uwagę, co one oznaczają i na jakie pytania odpowiadają.

Polski żołnierz jest w obozie anioł, a w polu lew. — Na czarnej roli biały chleb się rodzi. — Na dobrej roli i chude ziarnko wzejdzie. — Po rozum w las nie idą. — Nauczą cię rozumu w szkole. — Sięgaj do głowy po rozum. — Nikt na świat z rozumem nie przychodzi. — Szerokie wrota prowadzą do piekła, do nieba wiedzie ciasna furtka. — Z piekła się nikt nie wróci. — Prawda na światło wychodzi, fałsz w ciemności uchodzi. — Z prawdą najdalej zajdziesz.

45. Daj kilka przykładów na okolicznik miejsca.

46. W podanych niżej przykładach wskaż okoliczniki i zwróć uwagę, co one oznaczają i na jakie odpowiadają pytania.

W niedzielę bądź w kościele! — Pracowity rolnik i na przednówku ma zboże, próżniak nie ma go i w jesieni. —

Rozwaga zwykle po czasie przychodzi.—Rozumny zawczasu złe widzi. — Praca zawsze popłaca. — Pracuj o słońcu, a śpij o miesiącu! — Do świętego Jana (24 czerwca) woła deszczu kania, a po św. Janie chodzą po deszczu kanie.— Od świętego Wojciecha (23 kwietnia) dla wołów w polu pociecha.

47. Daj kilka przykładów na okoliczniki czasu.

48. Przepisz, podkreślając okoliczniki miejsca i czasu.

Pod niebem waży się na szerokich skrzydłach krogulec. Z pod chmur dostrzega ptaszę w krzewinie. Na chwilę zawisł nieruchomo pod niebem, potem spadł nagle na ziemię. Umilkł las. Ptaki skryły się w gąszcze. Krogulec rzucił się na gniazdo wronie i wyrwał stamtąd pisklę. Wówczas cały naród wroni podniósł się na obronę swojej krwi. W powietrzu rozgorzała straszna walka. Zwyciężony drapieżca wypuścił ofiarę i znikł gdzieś daleko w obłokach.

49. Wskaż okoliczniki i zwróć uwagę, co one oznaczają i na jakie odpowiadają pytania.

Nad brzegiem lasu cicho śpią poręby. Słońce wyzłaca pięknie zręby pniaków. Promienie różnobarwnie załamują się w kropelkach rosy. Tu gęsto kupią się kępy wrzosu, tam skromnie wychylają się poziomki, gdzieniegdzie rosną grzyby. Pnie sosnowe czerwienią się krwawo w słońcu. Po trawie przemknie się czasem jaszczurka i spojrzy dokoła ciekawie. Czasem świerszcz zcicha zadzwoni. Powietrze pachnie balsamicznie.

50. Daj kilka przykładów na okoliczniki sposobu.

51. Do przytoczonych niżej przykładów dodaj okoliczniki, odpowiadając na załączone pytania:

On poprawił się, w jakim stopniu? —
On zmizerniał w jakim stopniu? —
On się ucieszył do jakiego stopnia? —

52. Wskaż okoliczniki stopnia.

Słońce silnie dogrzewało. Upał stawał się coraz większy. Powietrze było zupełnie spokojne. Nagle na wschodzie ukazała się ciemno-brunatna chmura. Widnokrąg zaczął powoli się ściemniać. Zbliżała się nadzwyczaj szybko bardzo silna burza.

53. Napisz kilka zdań, w którychby były okoliczniki sposobu lub stopnia.

54. Wskaż okoliczniki i zwróć uwagę, co one oznaczają i na jakie pytania odpowiadają.

Gnuśnością ludzie nikczemnieją. — On wstydem się zapłonił. — Ojciec przez grzeczność prosił go na wieczerzę. — Wszyscy się uśmiechali z radości. — Drzewa od deszczu lśniły się i czerniały. — Zgodą małe rzeczy rosną.

55. Podaj kilka przykładów na okoliczniki przyczyny.

56. W przytoczonych niżej zdaniach dodaj okoliczniki, odpowiadając na załączone pytania:

Przyszedłem, w jakim celu? —

On pośpieszył tonącemu, poco? —

Chodziłem do lasu, w jakim celu? —

57. Daj kilka przykładów na okoliczniki celu.

58. Przepisz, podkreślając okoliczniki.

Idziemy szukać szczęścia. — Ten pan nie przyszedł straszyć. — On ze strachu oniemiał. — Muszę dla ulgi sumienia prosić przebaczenia. — Sługa podawał ciągle kule do nabijania. — Od zimna zdrętwiały mu ręce.

59. Rozbierz podane niżej zdania:

Anielka siedziała na niewielkiem wzgórzu. Dziewczynka z zaciekawieniem patrzała na drogę. Za ogrodzeniem ciągnął się daleko gościniec. Bliżej stała chata włościańska. Na podwórku siedziało dziecko i bawiło się z prosiątkiem. Te tak niezwykłe pieszczoty bardzo Anielkę zainteresowały. Wstała i poszła wolno przypatrzeć się bliżej tej scenie. Dziecko chłopskie na widok nieznanej panienki chciało ze strachu uciekać, ale je Anielka wkrótce łatwo uspo-

koiła, dając słodkie ciastko. Zaczęła się przyjazna rozmowa.

60. Przepisz, podkreślając okoliczniki.

Spojrzę ja rankiem, spojrzę wieczorem z tej jedlinowej górki. Błękitne niebo stoi otworem; po niebie płyną chmurki. Gdzieś światłość bije; gdzieś dzień przepada; a tam coś szepce, skarży się, gada między staremi dęby. W modre się koła woda rozpryska; szuwarem ptactwo pluszcze. Do wody jeleń przez wrzosowiska, przez dzikie czesze kuszcze. Tam trąbkę słyszę. Echo gra w borze. Dalekie padły strzały. Znowu dokoła umilkły echa, tylko się cicho błękit uśmiecha, a z góry patrzy słońce.

61. Nazwij osoby, do których mógłbyś się zwrócić z przytoczonemi zdaniami:

Daj mi pokój! (Do kogo tak mówisz?)—*Pomóż mi!* (Do kogo tak mówisz?)—*Pamiętaj o mnie!—Nie gniewaj się.—Nie przeszkadzaj! — Wybacz mi. — Przyjdź do mnie!*

62. W podanych niżej przykładach wskaż wołacze.

Błogosławię cię, dziecię moje!—Czy nie poznajecie mnie, bracia?— Słuchaj mię, synu! — Szanuj, bracie, cnotę!—Lekarzu, uzdrów sam siebie! — Panie majstrze, złaź z dachu, nie psuj gontów!—Panie Jezu Chryste, daj mi serce czyste!

NAUKA O WYRAZACH.

63. W podanych niżej przykładach wskaż rzeczowniki, przymiotniki, czasowniki i przysłówki.

Wśród lasu rośnie wysmukła, czerwona sosna. Wysoko w konarach sosny czernieje gniazdo; przy ziemi sterczą korzenie, dokoła leżą igły i szyszki. Po tych korzeniach i igłach uwijają się żwawo pracowite mrówki. Jedne z tych owadów dźwigają taką igłę, inne odbywają staranne poszukiwania w szyszkach, a inne wspinają się ku wierzchoł-

kowi drzewa. Nagle przyleciał pstry dzięcioł. Ptak lekko przysiadł na drzewie, okiem bystro go objął i zaczął tu swoje gospodarstwo. Strach wielki zapanował wśród pracowitego narodu mrówek. Dzięcioł stuka głośno i wali mocno w korę. Ten huk ogłusza owady. Z dziupli wyskoczyła wiewiórka i ciekawie przygląda się dzięciołowi. Wiewiórka parsknęła i dzięcioł odleciał do innej sosny.

64. Przepisz, oznaczając rzeczowniki literami *rz.*, czasowniki — *cz.*, przymiotniki — *pt.* i przysłówki — *ps.*

W gęstwinie świerku, po jego szarej korze, uwijają się popielate i modre sikorki. Piszczą one i szczebiocą zcicha, a jednocześnie polują zawzięcie na komary. Stary świerk wyrósł na stosie swych zwiędłych szpilek; niedaleko rosną jego mali synowie. Dalej czerni się gęstwina niskich roślin.

1. RZECZOWNIK.

65. W podanych niżej przykładach wskaż rzeczowniki i zwróć uwagę, jakie przedmioty one oznaczają.

Zjadły chłopa wilki, zostawiły buty. — Nie w każdej chwili człek się pomyli. — Nie na każdem drzewie siadają cietrzewie.—Czapką, chlebem i solą ludzie sobie ludzi niewolą. — Czas prędko uchodzi. — Człowiek bez człowieka obejść się nie może.—Dąb się powalił, a trzcina została.—Mały komar, a przecież guz po nim zostaje. — Niezawżdy deszcz bywa, bywa też słońce po deszczu.

66. Wymień kilka rzeczowników, oznaczających ludzi.

67. Wskaż kilka rzeczowników, oznaczających zwierzęta.

68. Wymień kilka nazw roślin.

69. Nazwij kilka rzeczy.

70. Wymień kilka rzeczowników, oznaczających zjawiska.

71. Wskaż rzeczowniki.

Chłop rolą, kupiec zyskiem, rzemieślnik robotą żyją.— Gościa nieproszonego za drzwi wynoszą. – Barbara święta o górnikach pamięta.— Jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie.— Stary przyjaciel, jak drugi ojciec. — Kiedy słowik śpiewa, to i człowiek ucho nadstawia,—I płotka dobra, gdy szczupaka niema.—Szeląg wydaj, a złotówki chowaj.

72. Przepisz, podkreślając rzeczowniki.

Był Wielki Czwartek — poranek marcowy. Na czarnych polach topniał lód zakrzepły. Śpiewał skowronek, wiatr powiewał ciepły i ciepłe myśli napędzał do głowy. Człowiek skwapliwszy do Boga i świata, bo coś mu serce wiosenniej kołata. Po sinem niebie kilka chmurek płynie, nad czarną ziemią mgła ranna się ściele. Nad cichą wioską, po czarnej równinie huczy dzwon stary, bo dziś msza w kościele.

73. Przy wskazanych niżej przedmiotach wymień wspólne im cechy:

a. śnieg
kreda
mleko
wapno.

b. kruk
wrona
węgiel.

c. łubin
dziewanna.

d. bławatek
niezapominajka.

e. mak
malina.

f. kamień
stal
żelazo.

g. miód
cukier.

h. pszczoła
mrówka.

74. Co wspólnego ma *śnieg*, *kreda* i *mleko?*

75. Jaką cechę wspólną mają *kruk*, *wrona* i *węgiel?*

76. Jaką cechę wspólną ma *łubin* i *dziewanna*, *bławatek* i *niezapominajka*, *mak* i *malina?*

77. Co wspólnego mają *kamień*, *stal* i *żelazo*, *miód* i *cukier*, *pszczoła* i *mrówka?*

78. Jakie jest podobieństwo i jaka różnica między wyrazami:

biały (śnieg), biała (kreda), białe (mleko)	a *białość,*
czarny (kruk), czarna (wrona)	a *czarność,*
żółty (łubin), żółta (dziewanna)	a *żółtość,*
twardy (kamień), twarda (stal)	a *twardość,*
słodki (miód)	a *słodycz,*
pracowita (pszczoła)	a *pracowitość.*

Na co wskazują te wyrazy? Jaka jest różnica między cechami, oznaczonemi przez wyrazy *biały, biała, białe; czarny, czarna* i t. d., a cechami, oznaczonemi przez wyrazy *białość, czarność* i t. d.

79. W podanych niżej przykładach wskaż cechy i nazwij je w oderwaniu od przedmiotów, do których one należą, według wzoru:

jasne gwiazdy — cecha, połączona z przedmiotem.
jasność — cecha oderwana.
uczeń pisze — cecha, połączona z przedmiotem.
pisanie, pisać — cecha oderwana.

a. głęboki las
głęboka rzeka
głębokie morze.

b. wysoki dom
wysoka góra.

c. szeroki rynek
szeroka ulica
szerokie pole.

d. dobry ojciec
dobra matka
dobre dziecko.

e. sprawiedliwy sędzia
sprawiedliwa królowa.

f. wdzięczny uczeń
wdzięczna córka
wdzięczne dziecko.

g. uczeń pisze
nauczyciel pisał.

h. słońce grzeje
piec grzeje.

i. las szumi
woda szumi.

80. W podanych niżej przykładach wskaż cechy przedmiotów i nazwij je w oderwaniu od tych przedmiotów.

Ludzie szanują prawego człowieka.—Dobre mienie minie, sława poczciwa nie zginie.—Cicha woda głębokie brze-

gi podrywa. — Gdzie dobre słowa, tam zgoda gotowa. — I jasne słońce ma ciemne chmury.

81. Przepisz, podkreślając rzeczowniki oderwane.

Skromność i cnota droższa od złota.—Szczodrobliwość zdobi pany.—Odwaga zwycięża, tchórzostwo ginie.—Śmiałym ludziom dopomaga szczęście.

82. Jaka jest różnica między rzeczownikami oderwanemi a przymiotnikami i czasownikami? Zastanów się nad następującem zestawieniem:

czarny (ołówek), *czarna* (kawa)	— *czarność.*
biała (lilja)	— *białość.*
(chłopiec) *biega*, (piesek) *biega*	— *bieganie.*
(słowik) *śpiewa*, (dziewczynka) *śpiewa*	— *śpiewanie.*

83. Od podanych niżej przymiotników i czasowników utwórz odpowiednie rzeczowniki i zastanów się, jaka jest między niemi różnica.

a. (kot) *mruczy*	—	b. *mądry* (król)	—
(ptak) *śpiewa*	—	*sprawiedliwy* (sędzia)	—
(pies) *szczeka*	—	*dobry* (ojciec)	—
(pszczoła) *brzęczy*	—	*mężny* (rycerz)	—
(krowa) *ryczy*	—	*cnotliwy* (człowiek)	—

84. W związku z podanemi niżej rzeczownikami oderwanemi utwórz odpowiednie czasowniki i przymiotniki i zastanów się, jaka jest między niemi różnica.

a. *chodzenie*, —	b. *wierność*, —
bieganie, —	*wdzięczność*, —
latanie, —	*pracowitość*, —
pływanie, —	*sumienność*, —
jeżdżenie, *jazda*, }	*szlachetność*. —

85. Wskaż rzeczowniki oderwane i utwórz w związku z niemi odpowiednie przymiotniki i czasowniki.

Lepsze małe danie, niźli wielkie obiecanie. — Przy odwadze stoi szczęście. — Odwłoka często bywa szkodliwa.— Oszczędnością i pracą ludzie się bogacą.—Ostrożność jest matką bezpieczeństwa. — Piękność przeminie, cnota nie zginie.—Pokora niebiosa przebija.— Każda pomoc po czasie jest późna.— Niekażda poprawa bywa na lepsze.— Dobra porada zaczyna się od milczenia.

86. Przepisz, podkreślając rzeczowniki oderwane.

Porządek jest duszą gospodarstwa. - Lepsze jest posłuszeństwo, niż nabożeństwo (nabożność). — Z wielkiego pośpiechu narobisz waść śmiechu. — Jakie powitanie, takie i rozstanie; jakie pozdrowienie, taka i odpowiedź. — Jak ptak do latania, tak człowiek do pracy stworzony.

87. W podanych niżej zdaniach wskaż rzeczowniki i zastanów się, co one oznaczają.

Orzeł w słońce rad patrzy, sokół w górę leci, sowa po kątach się tłucze.—Poznasz sobola po włosie, a rysia po pazurach.—Idzie żołnierz borem, lasem, spotyka się z biedą czasem. - Młodości doświadczenia, a starości sił brakuje.—Przed niskiemi drzwiami uchylaj się zawczasu.—Niema dymu bez ognia. — Bez kary żadne dziecko nie urośnie.— Do czasu dzban wodę nosi.—Zburz gniazdo, a odlecą kruki. — Gorzkość słodyczą się nagradza. Dobra gospodyni z wody mleko czyni. — Groch bez szperki [1]), jak człowiek bez serca.— Wlazł na gruszkę, trząsł pietruszkę, a cebula leciała [2]). — Skrucha zmniejsza winę. — Poznanie błędu pierwszy stopień do poprawy.

88. Wymień kilka rzeczowników zmysłowych.

89. Daj przykłady na rzeczowniki oderwane.

90. W podanym niżej urywku wskaż rzeczowniki zmysłowe i oderwane.

Żył przed laty w gronie braci stary żołnierz, Bardysz Maciej. Świat splondrował wprost i wstecz, z mnogich

[1]) bez słoniny. [2]) Mówi się o kimś, kto plecie niedorzeczności.

wojen wrócił zdrów, a na starość chrobry [1]) miecz już zawiesił u swych głów. Włókę gruntu czynszem [2]) wziął, zaprowadził ule pszczół, wyhodował chartów smycz. Stary Bardysz lubił ruch. Był do konia jeszcze zuch i sąsiadom dawał wzór hartowności [3]) czasów swych. To też starca wielbił lud. Powiadano ze wszech stron: Bardyszowe konie — cud, dzielne charty trzyma on! I rusznicę ma nielada, koniem, chartem, strzelbą włada, lecz nad charty, strzelby, konie dzielność w sercu, w oczach płonie u starego dziada!

91. Przepisz, podkreślając rzeczowniki zmysłowe raz, a rzeczowniki oderwane—dwa razy.

Dobry rybak na jednej wędce dwa szczupaki złowi.— Lepszy szczygieł w ręku, niż dzięcioł na sęku. — Zbytnia śmiałość szkodliwa.— Najlepsze na upór lekarstwo — brzezina. — Nikt nie broni wesołości, byle była w poczciwości. — Niepodobna wiatru siecią chwytać. — Na wierzbie gruszka nie będzie. — Dla wilka las, dla gołębia strzecha.

92. Ja mam w swoim pokoju jedno *okno*, a ile jest *okien* w naszej klasie?

Na katedrze leży *książka* i *zeszyt*, a ty ile masz *książek* i *zeszytów?*

93. Jaka jest różnica między wyrazami *okno* a *okna*, *książka* a *książki*, *zeszyt* a *zeszyty?*

94. W podanych niżej rzeczownikach wskaż liczbę pojedyńczą i mnogą:

a. las : lasy	b. sosna : sosny
bór : bory	świerk : świerki
gaj : gaje	dąb : dęby
dąbrowa : dąbrowy.	brzoza : brzozy.

---

[1]) mężny. [2]) za opłatą dzierżawną. [3]) zaprawiona wytrzymałość i odporność na trudy.

c. wóz : wozy
powóz : powozy
bryczka : bryczki
fura : fury.

d. pola : pole
łąki : łąka
zagony : zagon
brózdy : brózda.

e. konie : koń
woły : wół
owce : owca
psy : pies.

f. pan : panowie
chłop : chłopi
gospodarz : gospodarze
rolnik : rolnicy.

95. W podanych niżej przykładach wskaż rzeczowniki i od rzeczowników, użytych w liczbie pojedyńczej, utwórz liczbę mnogą, a od liczby mnogiej liczbę pojedyńczą.

Bez wiosła na czółno nie siadaj.—Dar za dar, słowa za słowa. — Deszcz ranny niedługo trwa. — Wysokie drzewo najprędzej wiatr łamie.—Dzień do pracy, noc do spania.— Jaki dzwon, taki dźwięk. — Dobry furman nie zawadzi. — Lepszy gołąb w garści, niż kuropatwa w chróście.

96. Przepisz, podkreślając rzeczowniki w liczbie pojedyńczej raz, a rzeczowniki, użyte w liczbie mnogiej, dwa razy.

Smycz myśliwy ujął w dłoń. Wskoczył na koń—parsknął koń.—Wtem głos gończych [1]) jęknął głuchy, wybiegł szarak długosłuchy [2]), stanął słupem, patrzy w bok, wypatruje, kędy biec, stulił uszy, sprężył skok [3]) i wzdłuż żółtych polnych miedz rwie do lasu z całych sił, aż się za nim kłębi pył. Więc myśliwy ruszył wczwał, charty przed nim lecą w sznur, jakby jeden wicher gnał długie, wąskie pasmo chmur. Zwierza, strzelca, chartów, psiarnię lekką taśmą pył ogarnie z żółtych pól i gór.

97. Do rzeczowników: *ojciec*, *matka*, *dziecko* dodaj przymiotnik *dobry*. Czy pozostaje on w tych połączeniach bez zmiany?

---

[1]) psów; [2]) słuchy = uszy zająca, [3]) skoki — nogi zająca.

98. Jakie końcówki mają przymiotniki *dobry, dobra, dobre?*

99. Do podanych niżej rzeczowników dodaj odpowiednie przymiotniki i zwróć uwagę na końcówki tych przymiotników.

a.	b.	c.
syn	córka	dziecko
nauczyciel	matka	pisklę
lekarz	gospodyni	źrebię
żołnierz	pani	cielę.

100. Jakie końcówki przybiera przymiotnik w połączeniu z rzeczownikami, oznaczającemi osoby płci męskiej; jakie w połączeniu z rzeczownikami, oznaczającemi osoby płci żeńskiej i jakie w połączeniu z nazwami istot niedojrzałych? Jak możnaby te różne końcówki nazwać?

101. Do podanych niżej rzeczowników dodaj przymiotniki i zwróć uwagę na końcówki tych przymiotników.

a.	b.	c.
dom	chata	niebo
dach	izba	słońce
próg	ściana	światło
płot	podłoga	powietrze.

102. Czy rzeczowniki, wymienione w zadaniu 101-em. oznaczają istoty żywe czy przedmioty martwe?

Czy tylko przy rzeczownikach, oznaczających istoty żywe, zmieniają się końcówki przymiotników?

Jakiego rodzaju końcówki mają przymiotniki w połączeniu z rzeczownikami *dom, dach, próg, płot?*

Jakiego rodzaju końcówki mają przymiotniki w połączeniu z rzeczownikami *chata, izba, ściana, podłoga?*

Jakiego rodzaju końcówki mają przymiotniki w połączeniu z rzeczownikami *dziecko, pisklę, źrebię, cielę?*

103. Czy rzeczowniki wpływają na zmianę końcówki rodzajowej przymiotników?

104. Wskaż rodzaj rzeczowników.

Pilny uczeń. — Dobry chłopiec. — Uczciwy człowiek. — Wierny pies. — Troskliwa matka. — Przywiązana córka. — Rządna gospodyni. — Waleczny książę. — Wielki poeta. — Sprawiedliwy sędzia.

105. Określ rodzaj podanych niżej rzeczowników.

a.	b.	c.	d.
miasto	głowa	postać	las
ogrodzenie	dusza	dłoń	dąb
imię	ziemia	broń	cień
zwierzę	pani	straż	strumień.

106. Przepisz, podkreśl rzeczowniki i oznacz rodzaj męski przez *m.*, rodzaj żeński — przez *ż.* i rodzaj nijaki — przez *n.*

Niebezpieczna blisko ognia słoma.— Niema ogrodu bez chwastu. — Słuchaj ojca, matki, da Bóg dostatki. — W cudzem oku źdźbła upatrujemy, w naszem belki nie widzimy.—Oliwa nie brata się z wodą. Orzech ma twardą łupinę, a jądro smaczne.

107. Rozbierz zdania:

Ręka rękę myje. — Noga nogę wspiera. — Głowa głowie radzi.—Oko oka nie widzi.—Brat bratu przyjaciel,

Czy wyrazy: *ręka* i *rękę*, *noga* i *nogę*, *głowa* i *głowie*, *oko* i *oka*, *brat* i *bratu* są temi samemi częściami zdania? Czy mają one jednakowe końcówki?

Dlaczego w przytoczonych zdaniach wyrazy *ręka* i *rękę*, *noga* i *nogę*, *głowa* i *głowie*, *oko* i *oka*, *brat* i *bratu* mają różne końcówki?

108. W podanych niżej przykładach zwróć uwagę na rzeczownik *chata*, określ, czem on jest w zdaniu i wskaż jego końcówki przypadkowe.

Na skraju lasu stała chata gajowego. — Okna chaty błyszczały w promieniach zachodzącego słońca.— Ku chacie podążała gromadka dzieci z dzbanuszkami malin. —

W chacie czekała z wieczerzą matka.— Przed chatą ojciec rąbał drwa na ogień. — Chatę gajowego odwiedzaliśmy często.

109. Przepis podane niżej zdania, podkreśl w nich rzeczownik *koń* i postaw pytanie, na które on w każdem z przytoczonych zdań odpowiada.

Koń jest pomocnikiem człowieka. — Postać konia jest piękna. — Temu koniowi nic zarzucić nie można. — Ojciec kupił mi konia. — Zachwycam się tym pięknym koniem.— Dobry jeździec pięknie wygląda na koniu. — Koniu mój, koniu, zawieź mię do domu!

110. W podanej niżej odmianie rzeczownika *chata* wskaż końcówki przypadkowe i przy każdym przypadku postaw odpowiednie pytanie.

Liczba pojedyńcza:		Liczba mnoga:	
M. chata	B. chatę	M. chaty	B. chaty
D. chaty	N. chatą	D. chat	N. chatami
C. chacie	Msc. w chacie	C. chatom	Msc. w chatach
W. chato!		W. chaty!	

111. Kładąc odpowiednie pytania, odmieniaj według przypadków i liczb rzeczowniki: *las, gaj, dąbrowa, olszyna.*

112. Kładąc odpowiednie pytania, napisz odmianę rzeczowników: *dąb, lipa.*

113. Wskaż rzeczowniki i kładąc odpowiednie pytania, określ, w jakim przypadku każdy z nich jest użyty.

Słońce kłoniło się już ku zachodowi. Poprzez igły sosen wchodziły czerwone promienie i pokrywały grunt leśny wielkiemi złotemi plamami. Powietrze było suche. Na zachodzie rozlewała się wielka zorza wieczorna. Cichy, ciepły wieczór wiosenny płonął na niebie. W lesie ustawała powoli dzienna praca. Ucichło pukanie dzięcioła. Czarne i rude mrówki wracały szeregami do mrowisk.

Między ziołami kręciła się mała pszczółka. Na świat wychodziły powoli posępne, ślepe ćmy. W potokach złotego światła kłębiły się roje mszyc. Komary poczęły żałosną piosenkę. Na drzewach ptaki wybierały miejsca na nocleg. Niekiedy zaświstał jeszcze żółtodzioby kos lub załopotały skrzydłami wrony. Ale owe głosy coraz rzadsze były i coraz cichsze. Cichość przerywały tylko szmery drzewne. Leszczyna podnosiła swe listki do góry, król dąb przemruknął zcicha lub zaszemrała warkoczami brzoza. Cisza.

114. Odmieniaj, kładąc odpowiednie pytania, rzeczowniki: *promień, plama, wieczór, potok, praca.*

115. Wskaż przypadki rzeczowników.

Pierwszy chór dębów tak swą modlitwę wieczorną zaczyna.—Siostry sosny, radujcie się: oto Pan dał nam dzień cichy i ciepły, a teraz noc gwiaździstą po ziemi czyni. Wielki Pan, a mocny, a mocniejszy od nas, a dobrotliwy, więc chwała Mu na wysokościach; na wodach, na lądach i na powietrzu!

116. Przepisz, podkreśl rzeczowniki i oznacz przypadki; mianownik przez *m.*, dopełn.—przez *d.*, celownik—przez *c.*, biernik—przez *b.*, narzędnik—przez *n.*, miejscownik—przez *mjsc.*

W godzinę wieczorną tak się modliły brzozy do Pana: Zorze wieczorne płoną na niebie, o Panie, a w blaskach ich listeczki nasze złote są i pałające. Więc listkami naszemi złotemi pieśń Ci czynimy, o Panie, a cienkie gałązki nasze grają, jak harfy, o dobry Ojcze nasz!

117. Napisz w dopełniaczu i bierniku liczby pojedyńczej rzeczowniki:

a. 1.	*pan*	b. 1.	*słowik*
dom, czyj?	*pana* (D)	głos, czyj?	— (D)
widziałem, kogo?	*pana* (B)	słyszałem, kogo?	— (B)

2. *uczeń*			2. *koń*		
pióro, czyje?	—	(D)	grzywa, czyja?	—	(D)
widziałem, kogo?	—	(B)	widziałem, kogo?	—	(B)
3. *chłopiec*			3. *wąż*		
książka, czyja?	—	(D)	syk, czyj?	—	(D)
widziałem, kogo?	—	(B)	widziałem, co?	—	(B)
c. 1. *świerk*			d. 1. *dom*		
igły, czyje?	—	(D)	dach, czyj?	—	(D)
widziałem, co?	—	(B)	zbudowano, co?	—	(B)
2. *owies*			2. *stół*		
snop, czego?	—	(D)	noga, czyja?	—	(D)
koszą, co?	—	(B)	zrobiono, co?	—	(B)

e. 1. *wiatr*		
świst, czyj?	—	(D)
rzucił, na co?	—	(B)
2. *deszcz*		
strumień, czego?	—	(D)
poszedł, na co?	—	(B)

118. Jaką postać ma biernik liczby pojed. rzeczowników męskich? Z jakiemi przypadkami się zgadza?

119. Jakie rzeczowniki męskie zgadzają się w bierniku liczby pojed. z dopełniaczem i jakie z mianownikiem?

120. Napisz w dopełniaczu i bierniku liczby mnogiej rzeczowniki:

a. 1. *chłopi*			b. 1. *konie*		
zagony, czyje?	—	(D)	uprząż, czyja?	—	(D)
widziałem, kogo?	—	(B)	kupiłem, co?	—	(B)
2. *nauczyciele*			2. *zające*		
rady, czyje?	—	(D)	uszy, czyje?	—	(D)
kocham, kogo?	—	(B)	zabiłem, co?	—	(B)

c. 1.	*dęby*		d. 1.	*domy*	
liście, czyje?	—	(D)	dachy, czyje?	—	(D)
widziałem, co?	—	(B)	budowano, co?	—	(B)
2.	*bławatki*		2.	*promienie*	
kolor, czyj?	—	(D)	blask, czyj?	—	(D)
rwałem, co?	—	(B)	słońce rzucało, co?	—	(B)

121. Jaką postać przybierają rzeczowniki męskie w bierniku liczby mnogiej?

122. Jakie rzeczowniki męskie zgadzają się w bierniku liczby mnogiej z mianownikiem i jakie z dopełniaczem?

123. Podane niżej zdania uzupełnij, dodając zgodnie z treścią każdego z nich, następujące rzeczowniki: *zając*, *pies*, *koń*, *żołnierz*, *las*, *dom*.

a. strzelec zabił	1 —	b. strzelec zabił	3 —
brat ma	1 —	ojciec ma	2 —
kupiłem	1 —	kupiłem	4 —
spotkałem	1 —	spotkałem	2 —
wyrąbano	1 —	wyrąbano	2 —
postawiono	1 —	postawiono	3 —

124. Wskaż rodzaj, liczbę i przypadek rzeczowników.

Już noc idzie srebrną drogą, tysiąc błyszczy gwiazd na niebie, Ojcze nasz! Dzwon wieczorny w dali dzwoni, milkną w gniazdach swych ptaszęta, którym jutro słońce dasz; wśród zroszonych kwiatów woni płynie ziemią cisza święta, Ojcze nasz! Sen znajduje muszka licha, sen otula polne zioła, ty nad niemi trzymasz straż. I nasz domek już ucicha, do pacierza matka woła, Ojcze nasz! Ty skrzydłami anielskiemi osłoń lądy, osłoń morza, zwróć ojcowską ku nam twarz! Niech wieczorna cicha zorza tchnie spokojem po tej ziemi, Ojcze nasz!

125. Ile przypadków rozróżniamy w odmianie polskiej, jakie są ich nazwy i na jakie pytania każdy z nich odpowiada?

126. Ułóż zdanie w ten sposób, aby podane niżej rzeczowniki były użyte w bierniku liczby pojedyńczej:

a. 1. *ojciec* szanuję —
2. *syn* ojciec kocha —
3. *brat* mam —

b. 1. *koń* siadłem na —
2. *jeleń* widziałem —
3. *dzik* zabiłem —

c. 1. *buk* posadziłem —
2. *jęczmień* zasiałem —
3. *kwiat* zerwałem —

d. 1. *gwóźdź* wbiłem —
2. *hak* wbiłem —

e. 1. *ból* uczułem —
2. *śmiech* usłyszałem —

127. Podane niżej rzeczowniki połóż w bierniku liczby mnogiej.

a. 1. *żołnierze* widziałem —
2. *przyjaciele* kocham —
3. *koledzy* mam —

b. 1. *żubry* widziałem —
2. *konie* lubię —
3. *psy* lubię —

c. 1. *kwiaty* zrywałem —
2. *dęby* posadziłem —

d. 1. *grzyby* jadłem —
2. *rydze* jadłem —

128. Połóż w narzędniku liczby mnogiej podane niżej rzeczowniki:

a. 1. *ręce* pracować *rękami*
2. *szabla* bić się —
3. *miecz* walczyć —

b. 1. *strumienie* deszcz lał —
2. *krople* pot spływał mu —
3. *łzy* on zalał się —

c. 1.	*drogi*
wojsko szło	—
2.	*lasy*
jechałem	—
3.	*ulice*
tłum dążył	—

129. Przepisz, podkreśl rzeczowniki i oznacz zapomocą odpowiednich liter, w jakim przypadku każdy z nich jest położony.

Świt. Różane jutrzni zorze złocą wkrąg pszeniczne kłosy. Kędy spojrzeć, istne morze koniczyny, zbóż i lnu. Aksamitną wonią rosy pachnie ciche, ciepłe zboże; ziemia śpiewa, wstając z snu. Ptaki łączą z nią swe głosy: „Witaj, dniu!".

II. PRZYMIOTNIK.

130. W podanych niżej przykładach wskaż przymiotniki,

Letni poranek na wsi. Ha, już i dzionek! I jakaż noc krótka! I jakże szybko i bez snów zleciała! Co za chłód miły, jak bogata rosa! Jak lazur, czyste i jasne niebiosa. Konwalji woń mocna błąka się po łące. I jakiś ptaszek pozdrawia te świty. W ulach pracowna zbudziła się pszczoła. Z za płotu zwinna wymknęła łasica, a za nią druga. Jakież pląsy stroi! Jakaż to zwinna, jaka miła skoczka! A jakie żywe, jakie bystre oczka! Cyt! Wszakto słowik kończy swoje trele! Iluż to takich sen mię zbawił ranków, a czem tę szkodę sobie wynagrodzę! Za jeden oddech rannego powiewu, za jedną zwrotkę słowiczego śpiewu, za jeden promień porannego słońca oddałbym wiele!

131. Wymień kilka przymiotników, łącznie z odpowiedniemi rzeczownikami.

132. Wskaż przymiotniki i zwróć uwagę, jakie właściwości przedmiotów one oznaczają.

Długi sen, krótkie życie. — Dobry sąsiad za przyjaciela stoi. — Na saniach anielska jazda, ale djabelski wywrót. — Oko pańskie konia tuczy. — Dobry sad dobry owoc rodzi. — Wielkie rzeki z małego źródła idą. — Rzeka szeroka bywa niegłęboka. — Rzecz uczciwa rzadko bez pożytku bywa. — Piękne rzeczy — przyjemne. — Dobry woźnica i na drewnianym koniu pojedzie. — Miła jazda po gładkiej drodze. — Rzetelny rzemieślnik na czas wszystko robi. — Uczciwy człowiek budzi ludzki szacunek. — Białe mydła nie zbielą czarnego murzyna. — Pierze jest lekkie, ołów ciężki, ale funt pierza waży tyle, co funt ołowiu. — Prosta linja jest krótsza, niż krzywa.

133. W podanych niżej przykładach wskaż przymiotniki i wymień inne o przeciwnem lub odmiennem znaczeniu.

a. zielony liść
żółty łubin
biały marmur.

b. srebrna łyżka
żelazne łóżko
murowany dom.

c. szeroki plac
wąska ulica
mały dom.

d. ostra szabla
tępe nożyce.

e. suchy piasek
mokra trawa.

f. pracowity człowiek
cierpliwy człowiek.

g. miły głos
ładna piosenka.

h. pogodne niebo
dżdżysty dzień.

134. Wskaż przymiotniki.

W oktawę [1]) Bożego Ciała lat temu niemało, gdy po rynku obnoszono Chrystusowe ciało; lud się modlił, giął kolana, bo klęski rozliczne najechały jak szarańcza nasze łany śliczne [2]). Lud się modlił. Między tłumy straszna wieść przypadła i wrzasnęła w serca mężów i w serca niewieście: „O, bieda nam, wielka bieda, goreje przedmieście! Srogi Tatar, chciwy łupu, w Zwierzyńcu [3]) plondruje, krwią

---

[1]) ósmego dnia; [2]) opowiada Krakowiak; [3]) przedmieście Krakowa.

się poi i na zdobycz jako wilk poluje!" Ale prędzej dęby w lesie zegnie oddech burzy i na wióry je rozniesie, niż Krakowiak stchórzy. — Przypadł włóczek [1]) ze Zwierzyńca, rękę podniósł w górę, jak gdyby chciał zażegnywać piorunową chmurę. „Za mną, bracia, na tych zbójców!" I na wiatry wnet rozwinął czerwoną chorągiew, a z chorągwi orzeł biały do góry wypłynął. Zanim słońce skroń schyliło, na wiślanym brzegu Tatarów nie było.

135. Przepisz, podkreślając przymiotniki:

Krótka a szczera modlitwa—najskuteczniejsza. — Dobry młyn wszystko zmiele. — Suchy marzec, maj niechłodny, kwiecień mokry – rok niegłodny.—Święty Marcin (11 listopada) na białym koniu jedzie.—Ostra kosa dobrze kosi. — Koń urodziwy, rączy, wolny, ksiądz uczony, nabożny, król mądry, sprawiedliwy, miłosierny, hetman śmiały, dzielny, hojny – godne to są na świecie rzeczy.—Na dobrego konia dobrego potrzeba jeźdźca.

136. Wskaż przymiotniki zwróć uwagę na przypadki rzeczowników, z któremi się te przymiotniki łączą.

Dobry przyjaciel pomaga w biedzie.—Od dobrego przyjaciela przyjmij dobrą radę. — Dobremu przyjacielowi nie odmawiaj pomocy. — Szanuj dobrego przyjaciela. — Z dobrym przyjacielem bądź zawsze w zgodzie. — O dobrym przyjacielu mów zawsze dobrze.

137. Czy przymiotniki odmieniają się według przypadków?

138. W podanych niżej przykładach zmień liczbę pojedyńczą na mnogą.

a. waleczny wódz
dzielny żołnierz

b. gniady koń
czarny pies

c. stary dąb
cienisty kasztan.

d. wysoki dom
warowny zamek

e. ulewny deszcz
gęsty śnieg.

---

[1]) flisak.

139. Napisz podane niżej rzeczowniki i postaw obok nich odpowiednie przymiotniki, zwróć przytem uwagę na ich końcówki.

a. ojciec	b. matka	c. dziecko
syn	córka	pisklę
d. las	o. dąbrowa	f. morze
gaj	olszyna	jezioro.

140. Wskaż liczbę, przypadek i rodzaj przymiotników.

Opowiadanie myśliwskie. W pewną mroźną noc zimową puściłem się w drogę przez wielki las. Prószył gęsty śnieg. Myślę o jutrzejszem polowaniu, a tu widzę, żem zboczył z drogi i zabłądził. Zawracam. Po niejakimś czasie spoglądam, a ja tu znów jestem po drugiej stronie tej samej drogi. Zacząłem szukać jakiego wygodnego schronienia. Zaszedłem pod rozłożystą gruszę, która stała w czystem polu. Patrzę w górę,—nie świeci ani jedna gwiazda, zato w polu coś zaświeciło. Patrzę pilniej: światełko się przybliża—jedno, drugie, trzecie... Były to wilki. Naliczyłem pięć sztuk. Wdrapałem się na gruszę i opatrzyłem strzelbę. Wymierzyłem w dwie świeczki najbliższego wilczury. Pod gruszą stał się jakiś zamęt okrutny. Jeden wilk padł martwy pod strzałem; zostało jeszcze cztery.

141. Przepisz, podkreśl przymiotniki i oznacz, w jakich przypadkach są użyte.

Walka z wilkami trwała noc całą. Pochmurne niebo zaczęło się przecierać. Następował pogodny świt. Zajadła wściekłość wilków uspokoiła się, bo nie słyszałem już takiego zgiełku. Naraz wilki zaczęły wyć to cieńszym, to grubszym głosem. Rozpoczęła się straszna kapela. Wziąłem na cel największego muzykanta. Ogromny wilk podskoczył w górę i puścił się w pole, za nim, jak za wodzem, pędziły trzy inne. Na placu pozostał jeden, powalony od pierwszego strzału.

142. W podanych niżej przykładach zmień liczbę pojedyńczą na liczbę mnogą i zwróć uwagę na końcówki przymiotników:

Mały człowiek — mały kot — mały krzak — mała dziewczynka—mała rzeka—małe pole.—Prawy człowiek—prawa kobieta—prawy brzeg — prawa strona. — Sprawiedliwy sędzia—sprawiedliwa matka. — Gruby pień — gruba deska — grube drzewo. — Prosty żołnierz—prosty kij—prosta droga. — Ubogi człowiek—uboga kobieta—ubogi kraj—uboga okolica. — Wielki człowiek—wielki dom—wielkie morze. — Obcy człowiek—obcy kraj—obca mowa.

143. Użyj w liczbie mnogiej:

Miły człowiek.—Dobra pani.—Silny koń. — Dzielny żołnierz.—Znakomity wódz.—Pracowity rzemieślnik.—Pracowita mrówka.—Wdzięczny syn.—Grzeczny chłopiec.—Dobre dziecko.—Wysoka wieża.—Wysoki dąb.

144. W podanych niżej przykładach zmień mianownik na biernik, według wskazanego wzoru.

zacni ludzie, kocham *zacnych ludzi*
pracowici ludzie, szanuję —
pilni uczniowie, lubię —
życzliwy przyjaciel, mam —
zwinne koty, lubię —
wierne psy, lubię —
cieniste kasztany, lubię —
rozłożyste lipy, lubię —
dobre siostry, mam —
mocne skrzydła, orzeł ma —

145. Wskaż przymiotniki rodzaju żeńskiego, użyte w bierniku liczby pojedyńczej i zwróć uwagę na ich końcówkę.

Służba kocha dobrą panią. — Wszyscy szanują naszą zacną matkę.—Widziałem w lesie olbrzymią sosnę.—Rybak złowił wielką rybę. — Dostałem ładną książkę.

146. Podane niżej przykłady użyj w bierniku l. pojed. według wskazanego wzoru

nasza piękna okolica, lubię —
szeroka rzeka, przepłynąłem —
głęboka studnia, wykopano —
wysoka wieża, wybudowano —
prawa ręka, uderzyłem się w —

147. Wskaż przymiotniki i zwróć uwagę na końcówki narzędnika i miejscownika l. poj. i narzędnika l. mnogiej.

Wszyscy w głębokiem milczeniu i z wielkiem nabożeństwem słuchali kazania.—Po chwili w samotnym budynku wszystko do zwyczajnego wróciło spoczynku.—On jest moim dobrym przyjacielem. — Warszawa jest wielkiem miastem.—Za ogrodem ciągnął się mały borek z pięknemi sosnami i innemi staremi drzewami. — Pole było usiane zielonemi krzakami jałowcowemi.

148. Przepisz i podkreśl przymiotniki.

Lekarstwo—gorzkie, ale zdrowe.—Dobry ogród za śpiżarnię stoi. — Ojcowskie pobłażanie syna złym czyni. — W cudzem oku źdźbła upatrujemy, w naszem belki nie widzimy.—Biała pszenica na czarnej roli się rodzi.—Ręka uczciwa nie — chciwa.

149. Zestaw przymiotniki, wymienione w podanych niżej szeregach, i zastanów się, jaka jest między niemi różnica?

tępy nóż—nóż *tępszy*, niż scyzoryk—*najtępszy* ze wszystkich noży
gruby pień—pień *grubszy*, niż gałąź—*najgrubszy pień*
krwawa bitwa—*krwawsza* bitwa—*najkrwawsza* bitwa
gęsty las—*gęściejszy* las—*najgęściejszy* las
twardy kamień—*twardszy* kamień—*najtwardszy kamień*
piękna okolica—*piękniejsza* okolica—*najpiękniejsza* okolica
śmiały człowiek—*śmielszy* człowiek—*najśmielszy* człowiek
stary człowiek—*starszy* człowiek—*najstarszy* człowiek.

150. Wskaż przymiotniki i zwróć uwagę na formy stopniowania.

Jest to dolina najpiękniejsza w świecie. — Wróciłem do miasta z czystszem i lepszem sercem.—Szła muzyka coraz szersza, coraz dalsza, coraz cichsza i coraz czystsza, doskonalsza.—Na ziemię zwolna spadały białe płatki śniegu.—Lica bielsze od mleka.—W takim dniu pożądany był czas najburzliwszy. — Wzmogła się uparta, coraz głośniejsza kłótnia o kusego charta.

151. Podane niżej przymiotniki połącz z odpowiedniemi rzeczownikami i użyj w stopniu wyższym i najwyższym.

Dobry—zły.—Wielki—mały.—Wysoki—niski.—Długi—krótki.—Głośny—cichy.

152. Przepisz i podkreśl przymiotniki w stopniu wyższym—raz, a w stopniu najwyższym—dwa razy.

Najmądrzejszy człowiek może się omylić. — Najlepszy furman czasem zawadzi. — Puste kłosy bywają wyższe od pełnych. — Im krótsze dni, tem szybsza robota. — Im kto rozumniejszy, tem wyrozumialszy. — Pies jest najwierniejszym przyjacielem człowieka. — Im kto lepszy, tem mniej o sobie mówi.

III. CZASOWNIK.

153. Wskaż czasowniki.

Chłop jeden orał raz pod borem. Kiedy na południe woły z jarzma wyłożył i puścił na trawę, zdrzemnął się pod krzakiem, a woły tymczasem poszły do lasu i gdzieś tam zginęły. Zafrasował się chłopowina i szukał ich całą noc po borze. Chodzi po krzakach, szuka, ale napróżno. Ale gdy tak chodzi, przypadkiem wleciał mu kwiat paproci do buta. Nie wiedział on o tem, ale skoro się to stało, zobaczył swoje woły. Patrzy w drugą stronę, aż pokazują się mu skarby. Ucieszył się chłopowina, a że się zmęczył,

więc powiada: „Pójdę teraz do chałupy, prześpię się, a jutro rano przyjdę po woły i wykopię te skarby". Poszedł do domu, ale kiedy się kładł, zdjął buty. Kwiat paproci z buta wypadł, a biedny chłopowina zapomniał o pieniądzach, a wołów już nie odnalazł.

154. Do podanych niżej rzeczowników dodaj odpowiednie przymiotniki i czasowniki:

Pies. — Kot. — Koń. — Las. — Rzeka. — Morze. — Deszcz. — Śnieg. — Chmura.

155. Wskaż czasowniki czynne i nijakie.

Pies ruszył sarnę; dalejże za tropem! Ale pociecha była bardzo krótka, bo po trzech susach była za okopem i do małego wskoczyła ogródka. Patrzę z okopu, gdzie to pies pogonił, a tu przede mną i domek, i sadek i po podwórku uwija się dziadek, i od napaści sarneczkę obronił. Krzyknąłem na psa, bo widzę chowana. Otóż przepraszam za mego Sułtana; a starzec rzucił na mnie wzrok ukosem i coś gwałtownie zarzędził pod nosem. Co to za dziadek, co sarneczki chowa? Myślałem sobie i patrzę, gdzie ścieżka. Pragnąłem sercem przeszłość starca zbadać, ale on nie chciał ze mną się rozgadać; a gdym o nocleg prośbę doń zanosił, to nie odmówił, ale też nie prosił. Wszedłem do izby. Wieczór był chłodny, a więc przy kominku, gdy jeszcze nie czas było do spoczynku, siedliśmy obaj — i dziadek dokładał, a paląc lulkę, zwolna się rozgadał.

156. Przepisz i podkreśl czasowniki czynne raz, a nijakie—dwa razy.

Na jednej ziemi pszenica i kąkol rośnie. — Nie wyrywa gospodarz dla chwastu pszenicy.—Siej pszenicę w błotko, a wyrośnie złotko. — Każdy ptak boi się klatki. — Każdy ptak ciągnie do swojego gniazda. — Rady dobrej nie słuchamy, aż kiedy cierpimy. — Rób dobrze, patrz końca. — Rzeka w góry nie popłynie. — Dobry rzemieślnik robotv

się swojej nie wstydzi. — Dobry rzemieślnik z ladaczego coś dobrego uczyni.

157. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę na czas, który one oznaczają.

Panna młoda jak jagoda, stojąc we drzwiach, płacze: „Kiedy ja cię w naszej chacie tu znowu obaczę?" Przed dziewczyną, przed maliną stoi chłopak zbrojny, a koń wrony, kulbaczony rwie się niespokojny. Ciężka droga, bo na wroga.—Nie rwij się, koniku! W krwawem polu w srogim bolu legnie was bez liku: „Idź, gdy trzeba. Niech cię nieba, niech cię Bóg prowadzi! Lecz ten krzyżyk i szkaplerzyk w boju nie zawadzi. Za wygraną zmów co rano trzy Zdrowaś i Wierzę: Kto pobożny i ostrożny, tego i Bóg strzeże". Rzekła, płacze. Wrona kracze, a to wrzask złowrogi. Nie pomoże święty Boże: kraj nad wszystko drogi. Przyjął krzyżyk i szkaplerzyk, westchnął, dosiadł konia— skinął głową: „Bądź mi zdrową!" i ruszył wzdłuż błonia. Ale prędzej z szarej przędzy srebrna nić wypłynie, niż we swaty do tej chaty Staś kiedy zawinie.

158. W podanych niżej zdaniach zwróć uwagę na podmioty i końcowki czasowników, które się z temi podmiotami łączą.

Ja uważam, a czy ty uważasz?—On uważa.—Uczeń uważa. — Cieszę się two m zdrowiem, a czy ty się cieszysz. — Zdrowie twoje cieszy mię. — Martwi mię twoja nieuwaga, a czy ty się nią martwisz? Ja się nią martwię. — Mile wspominam nasze zabawy, a czy ty je wspominasz? On je ciągle wspomina.

159. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę, w jakich osobach są one użyte.

Śpiewak wita wasze strony: niechaj będzie pochwalony! Pokój z domem tym! Śpiewak wita w ojców wierze, a kto w dom go przyjmie szczerze, pieśń i Pan Bóg z nim! Pieśń ojczysta, narodowa, prosta, rzewna a surowa, jak nasz lud

i czas; a więc w imię pieśni waszej, dziejów waszych i krwi waszej witam, witam was! Lubię tylko powitanie, niech też po mnie tu zostanie ten jedyny ślad, byście rzekli: Tu przebywał, tutaj Janusz nam zaśpiewał i gdzieś ruszył w świat.

160. W podanych szeregach czasowników zwróć uwagę na zachodzącą między niemi różnicę.

piszę—piszemy czytam—czytamy
piszesz—piszecie czytasz—czytacie
pisze—piszą czyta—czytają
patrzę—patrzymy
patrzysz—patrzycie
patrzy—patrzą.

161. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę, w jakiej liczbie zostały one użyte.

Kurz się drogą bałwani, świat tumany ciemią[1]); jadą, jadą ułani sandomierską ziemią. „Wszyscy święci anieli, cały pułk już minął! Gdzieście brata podzieli?" „Zginął, rzekli, zginął".

162. Przepisz, podkreśl czasowniki i oznacz czas, osobę i liczbę.

A wtem znowu ktoś jedzie: dwóch ułanów czesze[2]). Jeden z nich konia wiedzie, drugi ognia krzesze. Koń się szarpnął przed górką, zarżał, zerwał wodze i poleciał po drodze co wyskok w podwórko. „O, dla Boga, dla Boga! skądże go tu macie? Wszak to konik po bracie! Oj, sierotą już chata, kiedy on zabity! Gdzieżeś podział mi brata, koniu jabłkowity?" A obadwa ułani w podwórko przybyli i obadwa stroskani na dziewczynę patrzyli. „Zatrzymajcie go sobie, nikt go wam nie bierze. Oj, wasz Janek już w grobie, tu jego szkaplerze".

---

[1]) zaciemniają; [2]) szybko biegnie.

163. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę, czy wszystkie one mają formy osoby.

Słońce krwawo zachodzi. — Zachodzące słońce rzucało krwawe promienie. — Promienie zachodzącego słońca rzucały krwawe blaski. — Słońce, zachodząc, rzucało zdala krwawe blaski. — Słońce zaczynało już zachodzić. — On lubił często wspominać swej młodości czasy. — On wspominał często swej młodości czasy. — Wspominaliśmy często swej młodości czasy. — Spędzaliśmy nieraz całe wieczory, wspominając swej młodości czasy.

164. Zastanów się, na czem polega różnica między czasownikami, wymienionemi w podanych niżej szeregach. Słońce zachodzi — Zachodzące słońce — Zachodzącego słońca Gwiazdy migają — Migające gwiazdy — Migającemi gwiazdami Śnieg bieleje — Bielejący śnieg — Na bielejącym śniegu — Kwiat zwiądł — Zwiędły kwiat — Zwiędłym kwiatem — Dom buduje się — Zbudowany dom — W zbudowanym domu.

Jakie formy mają czasowniki, umieszczone w pierwszej kolumnie i jakie formy znajdujemy w czasownikach drugiej i trzeciej kolumny?

165. W związku z podanemi niżej słowami utwórz imiesłowy przymiotnikowe, według wskazanego wzoru.

Światło *gaśnie*, — *Gasnące* światło
Zmrok *zapada*, —
Las *ciemnieje*, —
Mgły *powstają*, —
Strumień *szemrze*, —
Kwiat *więdnie*, *zwiądł* — *Zwiędły* kwiat
Gałąź *schnie*, *uschła*, —
Pień *próchnieje*, *spróchniał*, —
Włos *bieleje*, *zbielał*, —
Włosy *siwieją*, *posiwiały*, —
Kłosy *żółkną*, *zżółkły*, —

Przeczytałem książkę, — ***przeczytana*** **książka**
Napisałem list, —
Wysłałem list, —
Zaprosiłem gości, —
Zamknąłem okno, —
Otworzyłem drzwi, —

166. Wskaż słowa i imiesłowy przymiotnikowe.

Samosjerra [1]). Szwadron [2]) nasz przy cesarzu [3]) w służbie był od świtu. Nieprzyjaciel zasłonił drogę do Madrytu. Kanonjery [4]) hiszpańskie przy dymiących działach nie spoczęły na chwilę zosobna lub razem, a krzyżowym nas ogniem z wyżyn Samosjerry prażyły rozsypane celne tyraljery [5]). Ranek był zimny, mgła, jak to zwykle bywa w górach, spowiła okolicę w swych wilgotnych chmurach. Słońce jeszcze nie wzeszło. Wszystkie drogi na góry zalała piechota. Gościńcem szły harmaty, lśniące jak ze złota, a za niemi pułki jazdy, ściśnięte w kolumnę. Z konnicą był sam cesarz. Stał i patrzył spokojnie. Hiszpan trzymał się krzepko. Raz wraz w pułki cesarskie, gdyby w żywe morze, wpada bomba rycząca, głębią jego porze. I począł żołnierz szemrać: „Nie przejdziemy tędy".

167. Przepisz, podkreśl słowa raz, a imiesłowy — dwa razy.

Nagle cesarz nadjechał. Pękające granaty ryły granit twardy. Wtem szwadron przebiegł płomień, kurzawą okryty. Nadleciał pędem major od cesarskiej świty. „Kapitanie!—zakrzyknął—komenda cesarska: wskok szarżować [6]) na wąwóz i wziąć działobitnię. Niech żyje cesarz!" Myśmy ryknęli: „Niech żyje!" Wpadliśmy w wąwóz. Gnamy... Rą-

---

[1]) Samosjerra—wąwóz w Hiszpanji, zasłaniający wojskom Napoleona drogę na Madryt; tam w r. 1809 legjony polskie okryły się nieśmiertelną sławą; [2]) oddział jazdy; [3]) Napoleonie; [4]) kanonjer—żołnierz, obsługujący armatę; [5]) strzelcy; [6]) szarża—atak jazdy.

biem, jak szatany. Z przed kopyt ogłupiałe zmykają Hiszpany. Wskok, wskok, wskok, do czarta! Baterja jedna, druga i trzecia, i czwarta zdobyta! Kozietulski w najpierwszym momencie stracił konia i runął na wąwozu skręcie. Nie zginął. Wstał i pieszo pobiegł do ataku. Dziewanowski z Rowickim zostali na szlaku [1]). Rudowski na armacie legł, przez siebie wziętej. Krzyżanowski zabity, Krasiński pocięty! A przy czwartej baterji, posoką zbryzganej, mdlał dzielny Niegolewski z jedenastu rany. Jam się ocknął w krwi cały na ostatniem dziale.

168. Czynności i stany, oznaczone w podanych niżej słowach, oderwij od przedmiotów, z któremi się one łączą i nazwij je oddzielnie od tych przedmiotów, według wskazanego wzoru.

Ptak *śpiewa*, — *śpiewanie, śpiewać.*
Ptak *lata*, —
Ryba *pływa*, —
Człowiek *chodzi*, —
Człowiek *myśli, pracuje, walczy*, —

169. Jak się nazywają wyrazy, oznaczające cechy oderwane?

Znaczenie jakich części mowy mają wyrazy: *śpiewanie : śpiewać, latanie : latać* i t. d.?

170. Czy rzeczowniki: *śpiewanie, latanie* i t. d. odmieniają się według przypadków?

Odmieniaj rzeczownik: *śpiewanie.*

A czy rzeczowniki: *śpiewać, latać* i t. d. odmieniają się według przypadków?

171. Utwórz bezokoliczniki w następujących czasownikach.

Rwę—kraję—ryję—kopię—grabię—orzę—sieję—bronuję—żnę—rznę—piłuję—rąbię—tłukę—piekę—mogę—strzegę.

---

[1]) szlak—droga, gościniec.

172. Jakie zakończenie mają bezokoliczniki polskie?

173. W podanem niżej zestawieniu zastanów się, na czem polega różnica między formami czasownika, wyróżnionemi tłustym drukiem.

***Zachodzące** słońce świeciło. — Słońce, **zachodząc**, świeciło.*

Czy wyraz *zachodząc* odmienia się? Czy ma on formy przypadków lub osób? A czy imiesłów przymiotnikowy odmienia się? Z jakim wyrazem łączy się imiesłów *zachodzące* i z czem się wiąże wyraz *zachodząc?*

Co oznacza wyraz *zachodząc*, cechę czy przedmiot?

Co oznacza wyraz *świeci*, cechę czy przedmiot?

Więc na czyją cechę wskazuje wyraz *zachodząc?*

Jak się nazywają wyrazy, oznaczające cechy cech?

Więc znaczenie jakiej części mowy ma wyraz *zachodząc?*

174. W związku z podanemi słowami utwórz imiesłowy przysłówkowe, według wskazanego wzoru.

piszę—pisząc, zebrał—zebrawszy, przyszedł—przyszedłszy,

czytam —	wziął —	przybiegł —
rysuję —	ukrył —	upadł —
maluję —	schował —	zaniósł —
szyję —	zamknął —	zawiózł —

175. Wskaż imiesłowy przysłówkowe i bezokoliczniki.

Żyć to pracować. — Cierpieć dla ludzi jest cnotą. — Lepiej zyskać setnego przyjaciela, niż pierwszego nieprzyjaciela.—Kto, patrząc, nie widzi, ten źle patrzy.—Kto, słuchając, nie słyszy, ten źle słucha.—Szanując innych, uczymy się szanować samych siebie.—Sumiennie wykonywając cudze rozkazy, sami uczymy się rozkazywać. — Kto, śpiewając, się modli, ten dwa razy się modli.

176. Napisz trzy zdania z bezokolicznikiem i trzy takie zdania, w którychby był użyty imiesłów przysłówkowy.

177. Zastanów się, na czem polega różnica między słowami, zestawionemi w podanych niżej szeregach.

Piszesz — pisałbyś! — pisz!
Czytacie — czytalibyście! — czytajcie!

178. Przytocz kilka słów w trybie orzekającym.
179. Daj kilka przykładów na tryb przypuszczający
180. Wymień kilka słów w trybie rozkazującym.
181. Wskaż tryby czasowników.

Nie czyń drugiemu, co tobie niemiłe. — Niech każdy czyni, co każe duch Boży, a całość sama się złoży.—Człowiek strzela, Pan Bóg kule nosi. — Człowiek mierzy, Pan Bóg uderzy.—Świeć przykładem, jaśniej cnotą! — Módl się i pracuj!—Trzy razy odmierz, a raz ukraj!—Dałbyś mi pokój!—Zaszlibyście kiedy do mnie!—Kto dobrze umierzy, dobrze trafi. — Bądź szczęśliwy! — Oby ci nieba zawsze pomagały!

182. Zastanów się, na czem polega różnica między słowami, zestawionemi w przytoczonych niżej szeregach. Wskaż osobę podmiotu i zwróć uwagę, jak się ona zachowuje wobec czynności lub stanu orzeczenia.

Matka pieści syna — Matka jest pieszczona przez syna.
Matka całuje syna — Matka jest całowana przez syna.
Matka kocha syna — Matka jest kochana przez syna.

183. Wskaż stronę czynną i bierną.

Dobremi chęciami piekło jest brukowane. — Nieodrazu Kraków został zbudowany.—Kiedy ryba się łowi, żyto się nie rodzi. — Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje. — Kto kocha i szanuje ludzi, ten sam bywa kochany i szanowany.—O co nie dbamy, zapominamy.—Co zostało zaniedbane, prędko bywa zapomniane.

Wymień jaki czasownik i użyj go w stronie czynnej i biernej.

184. Przepisz, podkreśl słowa i oznacz ich tryb i stronę.

Wstań, o dziecię, idź na pole, gdzie pot ludu wsiąka w rolę, gdzie pod naszem jasnem niebem kłosy brzęczą żytnim chlebem, jako harfy szklane. Idź i słuchaj, a w tym szumie może serce twe zrozumie, jakie to tam rosy świecą, jak masz uczcić dolę kmiecą i chłopską sukmanę.

IV. PRZYSŁÓWKI.

185. Wskaż przysłówki.

Piękna jest noc na stepie! Nieraz uciszą się wiatry. Głęboko roztwiera się niebo i ślicznie wyiskrza się mleczna droga. Koń rzeźwi się chłodem i strzyże czujnie uszyma, a głucho na milę tętni ziemia pod kopytami tabunu. Za łupem niespokojnie uganiają się ziemne sowy. Przepiórki zcicha kwilą; bąk wodny grubo huka po trzcinach. Równo i płasko leży świat stepowy. Mgły lekko słać się poczynają; gwiazdy powoli bledną, ogniska nieznacznie popieleją. A gdy słońce podejdzie, zrywa się znowu wicher stepowy od wschodu. Kto nie widział nigdy stepu, ten nie poznał wszystkich piękności natury.

V. ZAIMKI.

186. Wskaż wyrazy, oznaczające przedmioty i zwróć uwagę, które z nich oznaczają te przedmioty wyraźnie, a które tylko ogólnikowo.

Skwarzyła słońca letniego pożoga; od niej ptaki w zbożowym ukryły się lasku; tamte leżą w murawie, te kąpią się w piasku. — Cóż to znaczy? — Co to będzie? — On mówi o sobie. — Błogosławiony ten, kto ma serce. — Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje. — Chłopiec uczy się. — Niema kamienia na tych polach, któregoby moja nie trąciła stopa. — Co z wozu spadło, to przepadło. — Bliżej coś się ru-

szyło.—Wszyscy wstali od stołu.—Każdy groźnie spoziera i pokręca wąsa.

187. Ułóż zdanie tak, żeby w niem był użyty zaimek (rzeczowny).

188. Wskaż zaimki (rzeczowne).

Przed pięćdziesięciu czy więcej laty żył w jednej wiosce młodzian bogaty, hoży, wesoły, jeden z tych ludzi, którego serca nic nie wystudzi. Więc wszyscy brata widzieli w Janku, a on zajęty był bez ustanku: temu, owemu, czy to czy owo. Kochał swą wioskę, chlubił się wioską, kochał rodziców duszą synowską. I z tą miłością rodzinnej ziemi dobrze mu było między swoimi. Bywało we wsi śmierć kogoś bierze, Janek, jak dziecko, spłacze się szczerze. Za to gdy we wsi jakaś hulanka, za siódmą górą posłyszysz Janka. On na weselach za drużbę stanie, on pierwszy oracz na dworskim łanie, przodowy kosiarz na sianożęci, nigdy mu nie brak siły i chęci.

189. Przepisz, podkreślając zaimki (rzeczowne).

Z niczego nic nie będzie.— Nikt z niczego nic nie zrobił.— Kto sieje niezgodę, ten burzę zbiera.— Niezgodnych ladakto zwycięży. — Czy nos dla tabakiery, czy ona dla nosa? — Kto wszystko ze sobą nosi, nikogo o nic nie prosi. — I obręcz uderzy, kiedy się na nią nastąpi. — Nikt się pływać nie nauczy, póki mu się woda nie naleje w uszy.

190. Wskaż zaimki i staraj się określić, do jakiej klasy one należą.

Każdy się uczył niewiedzieć czego.—On siebie sam nie pojmuje.— Cóż to znaczy?— Ten bije, tamten odbija; tamten się chyla, ten na palce podnosi.—Wkoło nich ciągnęły się lasy.— Nic tu nie widzę dokoła.—Śliczny kraj opuściłem i może już do niego nigdy nie wrócę.—Co się u was dzieje?

Nie działo się w Dobrzynie nic bez Maćka rady.—Przynosi to zaszczyt pańskiemu doświadczeniu. — Pomiędzy

Niemcami był wajdelota litewski; ten często mię wabił do siebie; on mię często ku brzegom Niemna sinego prowadził.—Jest przecie na świecie człowiek, który przytuli moje drogie dziecię.

191. Przepisz, podkreślając zaimki (rzeczowne).

Kto zawsze tylko żył w pustyni [1]), niechaj nikogo ten nie wini, że nie podniosą się rozpacze i tylko nad nim kruk zakracze. Kto się nie imał ludzi sprawy [2]), nie wcielał siebie w ból ich krwawy, niech nie narzeka ten z pod ziemi, że ludzie nad nim idą niemi. Kto kochał tylko wiatr i skały, od skał i wiatru li ma prawo żądać, aby go żałowały, kiedy pod zimną legnie trawą.

192. Wskaż zaimki osobowe.

Pan strzelił, trafił kaczkę, pies dostał i dobił; a gdy spostrzegł brytana, który nic nie robił, zgrzytnął zębami: „My tylko sami, wyżły legawe, dajem wam strawę, a wy śpicie, leniuchy!" – „Patrz na moje łańcuchy—rzekł brytan, stróż domowy.—Gdy ty idziesz na łowy, ja nic wprawdzie nie robię; ale gdy w nocnej dobie do wczasu [3]) się sposobisz i nic wtedy nie robisz, ja pana, ciebie, dom strzegę!".

193. Co oznacza wyraz *ja?*

194. Jakie znaczenie ma wyraz *ty?*

195. Co może oznaczać wyraz *my?*

196. Jakie znaczenie może mieć wyraz *wy?*

197. Wskaż zaimki (przymiotne) i określ, do jakiej klasy one należą.

Pewien król miał wielkie królestwo, pełne wszelkiego bogactwa. Miasta w tem królestwie były także znaczne i bogate. Ale król bogactwem swojem się nie cieszył. „Co mi tam po zbożu—mówił—albo i po tych lasach i po tych

---

[1]) To znaczy: jak gdyby w pustyni, dla siebie tylko; [2]) kto nie pracował dla ludzi; [3]) wczas = wypoczynek.

rybach w rzece i po tych stadach, kiedy ja to muszę wywozić do swoich sąsiadów za złoto, bo go u siebie nie mam. Pewnego dnia król spotkał na drodze bogatych kupców. Król obejrzał wszystkie ich towary i powiedział: „Na nic mi wasze towary, bo mi potrzeba złota, żebym niem mógł zbogacić siebie i cały mój naród". Był między kupcami staruszek jeden mądry. Staruszek ten wystąpił naprzód i rzekł: „Mam ja w worku takie nasienie, z którego złoto wyrasta". Król bardzo się ucieszył. Nazajutrz dano znać, że w ten a w ten dzień król sam będzie takie ziarno siał, z którego wyrasta złoto. Zadziwił się naród cały na tę nowinę; zbiegli się wszyscy na owo pole patrzeć, jak też to cudne ziarno wygląda. Król brał z mieszka owo ziarno cudowne i rzucał je w pulchną ziemię.

198. Przepisz, podkreślając zaimki (przymiotne).

Po niejakimś czasie spojrzy król pewnego ranka na to pole, aż tu niebieszczy się ono, jak to niebo nad ziemią. Zamiast złota wyrósł śliczny len. Król się rozgniewał i kazał przyprowadzić starego kupca. „Królu, rzekł staruszek, to jest owo złoto, które z owego ziarna wyróść miało. Ze lnu płótno tkać można, a płótno jest poratowaniem ubóstwa i niedostatku". Król dziękował starcowi: „Złota chciałem, a ty mi lepszą rzecz dałeś, bo w tym lnie cały mój lud ubogi chodzić będzie".

199. Wskaż zaimki i określ ich liczbę i przypadek.

Będzie to, co Bóg da. — Bojaźliwy nic wielkiego nie sprawi.—Wszyscy odpowiadają za swoje błędy.— Kto niepotrzebnie kupuje, ten sam siebie oszukuje.—Cudzą szkodą nikt się nie zbogaci.—Dobry człowiek nie krzywdzi nikogo. — Człowiek bez cnoty, uroda bez serca, serce bez siły za nic nie stoją.—Komu w drogę, temu czas. – Ci, którzy źle robią, sami sobie szkodzą.

200. Czy zaimki odmieniają się według liczb i przypadków?

201. W podanych niżej przykładach zaimki, położone w liczbie pojedyńczej, użyj w liczbie mnogiej, według wskazanego wzoru.

Na stawie pływały kaczki; ta (te) szukała (-y) żeru, tamta (tamte) krążyła (-ły) po wodzie. — Po południu przyjechali do nas goście; ten bawił się w domu, tamten wyszedł do ogrodu. — Dzieci wróciły z lasu; każde miało dzbanek jagód. — Goście wrócili ze spaceru; każdy był bardzo wesoły. — W sadzie rosły piękne drzewa: każde miało owoce. — Z pola wracały żniwiarki: każda niosła sierp w ręku. — W tygodniu jest siedem dni: który z nich jest dla ciebie najprzyjemniejszy? — Masz wielu kolegów: który jest dla ciebie najmilszy? — Czytałeś niejedną książkę: która ci się najwięcej podobała?

202. Jaką postać mają w mianowniku liczby mnogiej zaimki: ***ten, ta, to; tamten, tamta, tamto; wszystek, wszystka, wszystko; który, która, które?***

203. W podanych niżej przykładach w miejscach, gdzie są położone kreski, użyj odpowiedniej formy zaimka *on, ona, ono.*

Chłopcy wrócili z dalekiej wycieczki, byli — dosyć zmęczeni i zakurzeni. — Do starego kościoła weszli podróżni, zwiedzali — pamiątki historyczne. — Kłęby dymu buchnęły po gmachu, w jednej chwili zasłoniły — wszystko. — Dobre dziewczyny pomagały matce w pracy, były — dla niej prawdziwą wyręką. — Widnokrąg zasłoniły ciężkie chmury, wróżą — wielką burzę. — Z bagien powstały wiotkie mgły, snują się — powoli nad ziemią. — Ptaki ucichły i pochowały się po gniazdach; jak — czują zbliżającą się burzę! — Konie ruszyły raźno; jak — wiedzą, kiedy wracają do domu!

204. Przepisz i podkreśl formy osobowo-męskie zaimków raz, a inne formy — dwa razy.

Nie wszyscy wiedzą, co sąsiedzi jedzą. — Ci się bawią, tamci pracują. — Wszyscy go chwalą, a nikt nie gani. —

Oni go się boją, ale kochają. — Tamci wyszli, ci weszli. — Te wyszły, tamte weszły. — Niema już jaskółek; wszystkie już odleciały. — Przyłóż do nauk pilności, doprowadzą cię one do godności.

205. W podanych niżej przykładach zwróć uwagę na biernik liczby pojed. zaimka *on*.

Czy znasz mojego przyjaciela? — Znam go bardzo dobrze.
Czy widziałeś naszego nauczyciela? — Widziałem go wczoraj.
Od kogo dostałeś tego pięknego konia? — Dostałem go od wuja.
Po długiej suszy spadł nareszcie deszcz. — Wyczekiwaliśmy go z upragnieniem.
Miasto nasze ma piękne okolice, otaczają je malownicze wzgórza.
Dzieci znalazły przy drodze małe pisklę i przyniosły je do domu.
Napisałem ćwiczenie i pokazałem je nauczycielowi.

206. W przytoczonych niżej zdaniach na miejsce kresek połóż, gdzie należy, formy *go* i *je*.

Miłe i piękne jest nasze miasto, kocham — bardzo. — Nasz nauczyciel jest dobry i wyrozumiały, kochamy — wszyscy. — Drzewo spróchniało ze starości, więc trzeba — ściąć. — Za ogrodem rósł mały lasek sosnowy, lubiłem — często odwiedzać. - Słyszeliśmy skowronka, ale — nie widzieliśmy, bo się wzbił bardzo wysoko. — Słońce przestało świecić, zakryła — czarna chmura. — Powietrze było duszne, wypełniała — gęsta mgła. — Zboże już dojrzało, trzeba — żąć. — Słowo z ust wyleci, ale nie wróci: zastanów się, nim — powiesz. — Znaleźliśmy w polu opuszczone pisklę i postanowiliśmy — wyhodować. — Przyjechał miły gość, witaliśmy — serdecznie. — Założyliśmy ogródek i otoczyli — płotem. — On jest grzecznym chłopcem, więc — wszyscy kochają. — Szczęście samo nie przychodzi, trzeba — zdobywać.

207. Jaka jest różnica w użyciu form *go* i *je*?

208. Przytocz kilka zdań, w którychby był użyty zaimek *go*.

209. Daj przykłady (w zdaniach) na użycie zaimka *je*.

210. W podanych niżej przykładach zwróć uwagę na biernik liczby mnogiej zaimka *on*.

Kto bliźnich kocha, ten ich czynem kocha. - Kto sąsiadom rad, ten ich mile widzi.—Kto chce wrogów zwyciężyć, musi ich własną bronią pobić. — Kto się w pięknych koniach lubuje, niech je pięknie utrzymuje. — Kto chce błędów poniechać, niech je przedtem dobrze pozna.—Kto bicze na innych kręci, ten je często sam na sobie poczuje.— Kto chce mieć dobre drogi, niech je często naprawia. — Kto dzieciom zbytnio folguje, ten je często popsuje.—Kto ziarna rzuca w ziemię, ten je później zbiera.

211. W przytoczonych niżej zdaniach na miejsce kresek połóż, gdzie należy, formy *ich* i *je*.

Kto się z gośćmi mile bawi, ten—rad widzi.—Kto sieje kłótnie, ten—później zbiera. — Kto nauki zdobywa, ten—umie cenić.—Kto chce, żeby go ludzie szanowali, musi—także szanować.—Kto lubi książki, ten—z przyjemnością czyta.—Kto ma szczerych przyjaciół, ten—szczerze kocha.— Kto ma przyrodzone zdolności, ten — ćwiczyć i rozwijać powinien.—Kto ma miłe wspomnienia, ten—rad przypomina.

212. Jaka jest różnica w użyciu form *ich* i *je?*

213. Daj przykład (w zdaniu) na użycie formy *ich*.

214. Użyj w zdaniu formę *je*.

VI. LICZEBNIKI.

215. Wskaż liczebniki.

O godzinie siódmej wieczorem zamknięto kościół.—Zegar bił na ścianie godziny dziesiątą, jedenastą, aż nakoniec i dwunastą uderzył. — Oboje uklękli i pacierz zmó-

wili. — Już naprzeciw księżyca gwiazda jedna, druga błysnęła, już ich tysiąc, już miljon mruga.— Odezwały się chórem podwójnym dwa stawy. — Trzy pagórki wznoszą się wśród rozległej równiny. — Sypały się miljony iskier. — O dwa tysiące kroków zamek stał za domem. — Wyjechałem o godzinie dwunastej w południe. — Jechali trzy dni i dwie noce, a trzeciego wieczora wjechali w ogromną puszczę.—Dzień szóstego listopada jest dniem moich urodzin.—Mam czworo rodzeństwa.—Jest na to dwojaki sposób.—Miesiąc ma półpięta tygodnia.—Dwojaka robota Panu Bogu niemiła.

216. Daj kilka przykładów na liczebniki ilościowe i porządkowe.

217. W związku z podanemi niżej liczebnikami ilościowemi utwórz odpowiednie porządkowe:

3 okna	10 chłopców	6 miesięcy
5 ławek	4 ludzi	2 lata.

218. W związku z podanemi niżej liczebnikami porządkowemi utwórz odpowiednie ilościowe:

czwarty szczebel,	piąty koń,	dwudzieste krzesło,
drugie piętro,	piąty żołnierz,	dwudziesty człowiek.

219. Do podanych niżej rzeczowników dodaj wskazane w cyfrach liczby: 2 *rodziców*, 3 *rodzeństwa*, 5 *dzieci*, 6 *piskląt;* 5 *nożyczek*, 6 *obcęgów*, 5 *grabi*, 6 *wideł*, 5 *ust.*

220. Wskaż liczebniki porządkowe, główne, ułamkowe, mnożne i wielorakie.

Przed siedmiu laty — tak opowiadał stary myśliwy — przybyły w te strony dwa stada wilków; każde liczyło około dwunastu sztuk. Dwudziestego stycznia jedno stado podeszło nocą do wsi. Wilki podkopały się do chlewa i pożarły cztery sztuki świń. Nazajutrz, dwudziestego pierwszego stycznia, zrobiliśmy polowanie. Wyszło w naganke około czterdziestu ludzi z drągami i widłami, strzel-

ców było ze dwudziestu. Nigdy tego nie zapomnę, jak spudłowałem wtedy o półpięta kroku. Wilki rozbiły się podczas obławy; jeden wilk nawet znikł bez śladu. Ubito już trzy, a pięć przerwało się przez łańcuch obławników. Na mnie wyparowały odrazu aż cztery wilki. Na przedzie szło ogromne wilczysko. Zwierz kroczył wolno i spokojnie, naraz stanął i w trzykrotnym susie znalazł się prawie tuż przy mnie. Wypaliłem mu z dwururki prosto w ślepie. Rozległ się podwójny huk, ale wilk szedł dalej. Gdy przebiegał koło drzewa, za którem stałem, usłyszałem trzykrotny zgrzyt zębami. Zwierz najeżył kudły na sfałdowanym w podwójnym pierścieniu karku i poszedł. Strzeliłem po raz drugi i znów chybiłem. Zrobiłem trzykrotny znak krzyża i pomyślałem, czy to nie był wilkołak, to jest zła dusza w wilczej skórze. Niestety, dwojakiej odpowiedzi na to pytanie być nie mogło, bo nigdy mi się nic podobnego nie zdarzyło.

221. Wskaż liczebniki przysłowne.

Po trzykroć skaczę do wody i rześki powracam do domu.—Strzelałem pięć razy i zawsze chybiłem!—Planety nie są gwiazdami, bo po pierwsze nie mają własnego światła, po drugie tak, jak ziemia, kręcą się koło słońca. — Kto śpiewa, dwa razy się modli. — Dziesięć razy mierz, a raz ukraj.—Dwakroć przepłynął morze, a na Dunajcu utonął.—Wojsko nieprzyjacielskie było trzykroć liczniejsze.—Zawiniłem podwójnie, bo po pierwsze popełniłem błąd, po drugie nie chciałem się do niego przyznać.—Przeprawa przez rzekę okazała się niemożliwą, bo po pierwsze nie było łodzi ani promu, a po drugie z powodu ruszenia lodów na rzece płynęła gęsta kra.

222. Daj kilka przykładów (w zdaniach) na liczebniki przysłowne.

VII. WYRAZY NIESAMODZIELNE.

223. W podanych niżej zdaniach wskaż znaczenie wyrazów.

Bez lejca na wóz, bez wiosła na wodę, bez ostróg na konia nie siadaj! — Za lata zbieraj na zimę. — Szedł przez las, a drzew nie widział.—Ogień i woda dobrzy słudzy, ale źli gospodarze. — Bóg nierychliwy, ale sprawiedliwy.

Czy wyrazy: *bez*, *na*, *za*, *przez*..., *a*, *i*, *lecz*, *ale*... mają poza zdaniem jakieś samoistne znaczenie?

224. W podanych niżej zdaniach wskaż wyrazy niesamodzielne i zwróć uwagę, jakie części zdania zostały przez nie połączone.

Południe było ciche i gorące.—Wstawały wiotkie i lekkie mgiełki. — Tu i owdzie ukazały się chmury. — Nagle ciemność zasłoniła wioskę i pola. — Zaległa martwa cisza i ciemność. — Spadł drobny ale gęsty grad. — Ludzie pospiesznie uciekali z pola do domów.—Niebo na zachodzie zaczęło się wyjaśniać. — Po chwili deszcz się uciszył.

225. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż spójniki i przyimki.

Na niebie płoną tu i owdzie łuny. — Co chwila jedno działo to błyśnie to zagrzmi.—Bądź ty bądź ja pójdziemy. — Droga to wiła się w górę, to spuszczała się na dół. Przed nami roztaczał się krajobraz piękny, ale dziki. — Był to wódz dzielny, jednak nieszczęśliwy.

226. W podanych niżej zdaniach oddziel podmiot od orzeczenia i wskaż wyrazy, które zawierają właściwą treść orzeczenia.

Śnieg jest biały.—Lód jest zimny.—Słońce jest ciepłe.—Pogoda była prześliczna.—On został żołnierzem.

227. Wskaż słowa posiłkowe i zastanów się, kiedy bywają one używane.

Czas wczoraj był brzydki, niebo było pochmurne. Dziś pogoda jest ładna, niebo jest czyste. — Ja jestem nauczycielem, a ty będziesz żołnierzem.

228. Rozbierz podane niżej zdania i zwróć uwagę, czy wyrazy: *jest*, *był*, *będzie*, *został*... mają zawsze znaczenie słów posiłkowych.

Bóg jest wszędzie. – Bóg jest sprawiedliwy.—Nauczyciel był już w klasie.—Nauczyciel był wyrozumiały.—On został w domu. — On został uczniem. — Jutro będzie pogoda. — On będzie grzeczny.

229. Daj przykłady na wyrazy: *jest*, *był* i t. d., użyte w znaczeniu czasowników i słów posiłkowych.

230. W podanych niżej zestawieniach zwróć uwagę na różnicę znaczeniową wyrazów:

słuchasz : czy słuchasz? — umiesz : czy umiesz?
powiedz! : powiedzno! — chodź! : chodźno!
daj! : dajże! — weź! : weźże!
czyta : niech czyta! — pisze : niech pisze!

231. Wskaż partykuły (wyrazki).

Dajże mi pokój!—Chodźno tutaj!—Czy byłeś w Krakowie? — Niech Bóg czuwa nad tobą! — Czy nikt cię nie odwiedza? — Masz przecież przyjaciół.

232. Daj kilka przykładów na użycie partykuł.

NAUKA O GŁOSKACH.

I. SPOSÓB POWSTAWANIA GŁOSÓW.

233. Co to jest? [1])

234. Co teraz słyszycie?

235. Czy nie słyszeliście innych głosów? Jakie jeszcze znacie przedmioty, które wydają głosy?

---

[1]) Nauczyciel pokazuje dzieciom dzwonek. Po otrzymaniu odpowiedzi na pierwsze pytanie dzwoni.

236. Czy zwierzęta wydają głosy?

237. Jak nazywasz głosy, wydawane przez znane ci zwierzęta?

238. Czy *szum* wiatru, *plusk* wody, *szmer* lub *szelest* liści, *trzask* ognia, *huk* piorunu, *szczęk* żelaza są dźwiękami?

239. Zapomocą jakiego zmysłu poznajemy dźwięki?

240. Czy ludzie wydają głosy? Z czego się składa mowa ludzka?

241. Jak powstają głosy? Czego potrzeba, żeby głos powstał?

a. Czy wszyscy słyszą? Dlaczego niektórzy ludzie nie słyszą? Czego więc przedewszystkiem potrzeba, ażebyśmy słyszeli?

b. Czy posiadanie zdrowych uszu wystarcza, abyśmy słyszeli głosy? Czy macie zdrowe uszy? A czy zawsze dochodzą was głosy? Czy nigdy nie przebywaliście w ciszy? Oto teraz w klasie jest zupełna cisza. Ale uważajcie, co teraz robię?[1]) Skąd powstał ten głos? Wiecie, że zewsząd otacza nas powietrze, bez którego żyćbyśmy nie mogli. Otóż wskutek gwałtownego zsunięcia dłoni, znajdujące się między niemi powietrze uległo nagłemu zgęszczeniu, a powietrze z zewnątrz stało się wskutek tego rzadszem. W ten sposób znalazły się obok siebie dwie warstwy powietrza różnej gęstości. Warstwy te mieszają się z sobą i wywołują wskutek tego falowanie. Dzieje się tu mniej więcej to samo, co łatwo możemy zobaczyć, gdy naprzykład do herbaty nalejemy śmietanki lub mleka[2]).

---

[1]) Nauczyciel klaszcze w dłonie.

[2]) Pożądanemby było, aby nauczyciel doświadczenie to pokazał dzieciom.

II. NARZĄDY MOWY I ICH CZYNNOŚCI.

242. W jaki sposób wytwarzamy falowanie powietrza, gdy wymawiamy głoski językowe?

a. W jaki sposób poznajesz, że człowiek mówi? Czy tylko zapomocą słuchu? Gdy patrzysz na dwóch ludzi, z których jeden mówi a drugi milczy, w jaki sposób rozpoznajesz, który z nich mówi?

b. Czem poruszasz podczas mówienia?

243. Przypatrz się podanym na rys. 1 narządom mowy i po zastanowieniu powiedz, na jakie części można je podzielić.

244. Zastanówmy się, do czego nam służy narząd oddechowy i jakie ma on znaczenie przy wytwarzaniu głosek.

a. Oddychajcie wolno i głęboko i zwróćcie uwagę, co się dzieje podczas tej czynności z płucami.

b. Co się dzieje w chwili, gdy rozszerzamy płuca i co następuje, gdy je kurczymy?

c. Z jakich ruchów składa się czynność oddychania?

245. Połóżcie dłonie na ciemieniu i wymawiajcie wyraźnie, głośno i przeciągle: *s—z, sz—ż, c—dz, cz—dż.* Czy nie dostrzegacie jakiej różnicy?

Czy podczas wymawiania *z, ż, dz, dż* nie wyczuwacie wyraźnego drżenia w głowie? Czy czujecie to samo drżenie, gdy wymawiacie *s, sz, c, cz?*

246. Jaka jest różnica między *f : w, ś : ź, dź : ć, d : t, k : g?*

247. Jakiego rodzaju są głoski: *s, c, sz, cz,* dźwięczne czy bezdźwięczne?

248. Jak brzmią głoski dźwięczne, odpowiadające bezdźwięcznym *s, c, sz, cz?*

249. Jakie głoski bezdźwięczne odpowiadają dźwięcznym *b, d, g?*

250. Wymawiajcie razem ze mną wyraźnie i przeciągle głoskę *a* i patrzcie na moje usta.

Czy przy wymawianiu głoski *a* jama ustna jest otwarta czy zamknięta?

251. Wymawiajcie wraz ze mną spółgłoskę *p* i patrzcie na moje usta.

Czy przy wymawianiu głoski *p* zamykamy usta?

252. Wymawiajmy teraz głoskę *b*. Czy jama ustna przy wymawianiu tej głoski jest otwarta czy zamknięta?

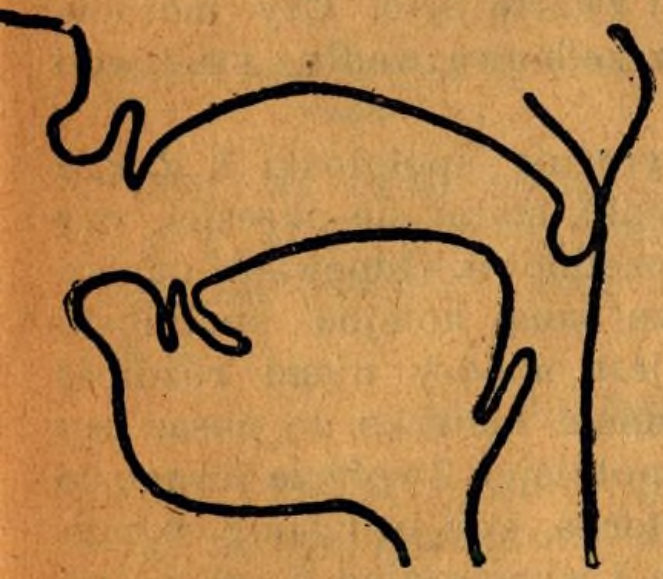

Położenie ust przy *a*.

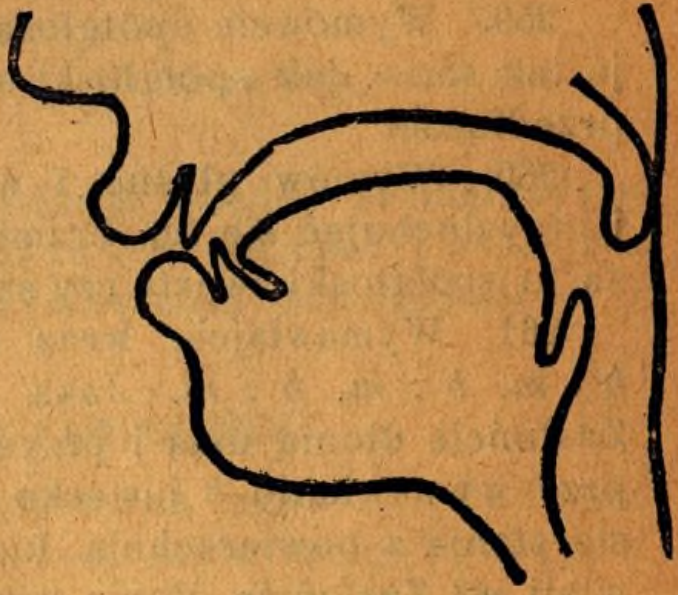

Położenie ust przy *f*, *w*.

253. Kto ma lusterko, niech w nie spojrzy i wymawia wraz ze mną wyraźnie i przeciągle głoskę *f*.

Czy otwór jamy ustnej przy wymawianiu tej głoski jest zamknięty, rozwarty czy też cokolwiek tylko przymknięty?

254. Wymawiajcie głoskę *w* i zwróćcie uwagę na to samo.

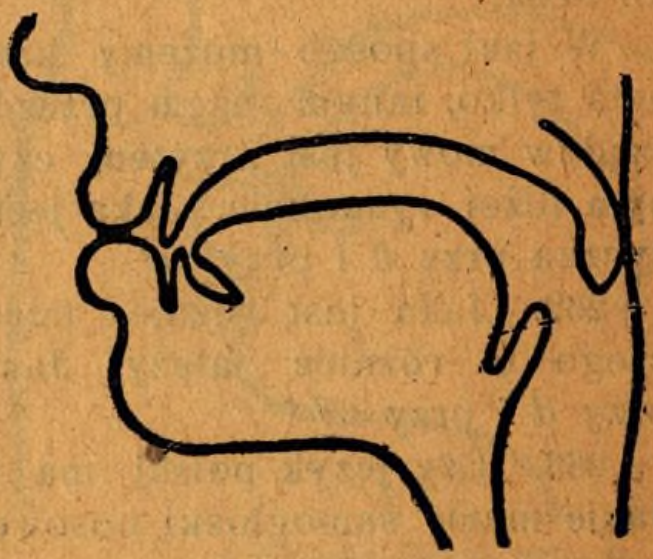

Położenie ust przy *p*, *b*.

255. Przyjrzyj się podanym na str. 95 rysunkom i zwróć uwagę, w jakiem położeniu znajduje się jama ustna podczas wymawiania głosek *a*, *f*, *w*, *b*, *p*.

256. Jakie należy rozróżniać głoski ze względu na stopień zamknięcia jamy ustnej?

257. Czy samogłoski są głoskami otwartemi czy zamkniętemi? Do jakiego szeregu głosek zaliczyć należy spółgłoski, do otwartych, szczelinowych czy zwartych?

258. Wymawiajcie spółgłoski szczelinowe *f*, *w*. Czy możecie je dowolnie przedłużać?

259. Wymówcie spółgłoski zwarte *p*, *b*. Czy możecie je tak samo, jak spółgłoski szczelinowe, według swej woli przedłużać?

260. Wymów głośno i wyraźnie spółgłoski *t*, *d*, *s*, *z* i przysłuchując się ich brzmieniu, staraj się określić, czy są to spółgłoski zwarte czy szczelinowe. Odpowiedź napisz.

261. Wymawiajcie wraz ze mną kolejno spółgłoski *b* : *m*, *b* : *m*, *b* : *m*. Jaka jest między niemi różnica? Zasłońcie dłonią usta i przysuńcie lusterko do nosa; czy przy wymawianiu *b* lusterko potnieje? Zwróćcie uwagę co się stanie z powierzchnią lusterka, gdy będziemy wymawiali *m*? Zasłońcie dłonią usta i wymawiając *b* : *m*, patrzcie, co się dzieje z płomieniem zapałki, którą zbliżam do nosa.

W jaki sposób możemy kierować wydech raz przez usta tylko, innym razem przez usta i nos? Jaka część narządów mowy jest przytem czynna? Przyjrzyj się podanym niżej rysunkom. Jaka jest różnica w położeniu języczka przy *b* i przy *m*?

262. Jaka jest różnica między spółgłoską *d* a *n*? Od czego ta różnica zależy? Jakie jest położenie języczka przy *d* i przy *n*?

263. Czy język polski ma tylko spółgłoski nosowe? Jakie mamy samogłoski nosowe?

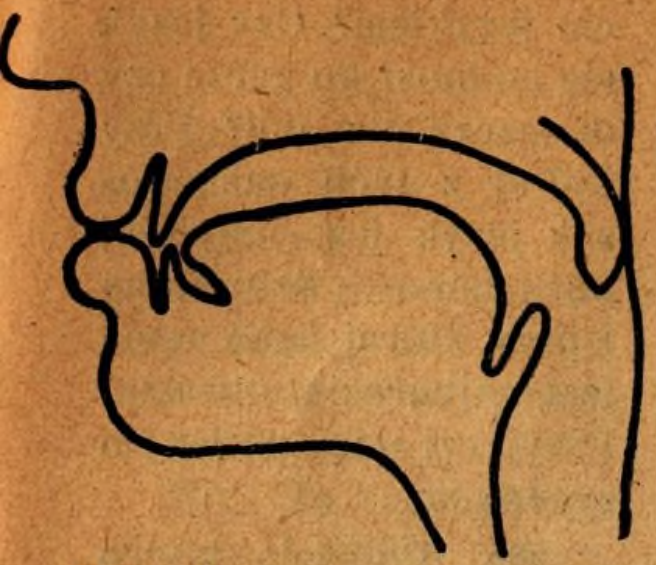

Położenie jamy ustnej przy wymawianiu *b*.

Położenie jamy ustnej przy *m*.

264. Na czem polega różnica między samogłoskami *o* : *ą*? *e* : *ę*? Od jakiego ruchu ta różnica zależy? Jakie jest położenie języczka przy wymawianiu samogłosek *o*, *e* i *ą*, *ę*?

III. PODZIAŁ SAMOGŁOSEK.

265. Połóżcie końce palców na język i wymawiajcie wraz ze mną samogłoski *a*—*e*—*i*. Jakie ruchy wykonywa

Położenie języka przy *a*.

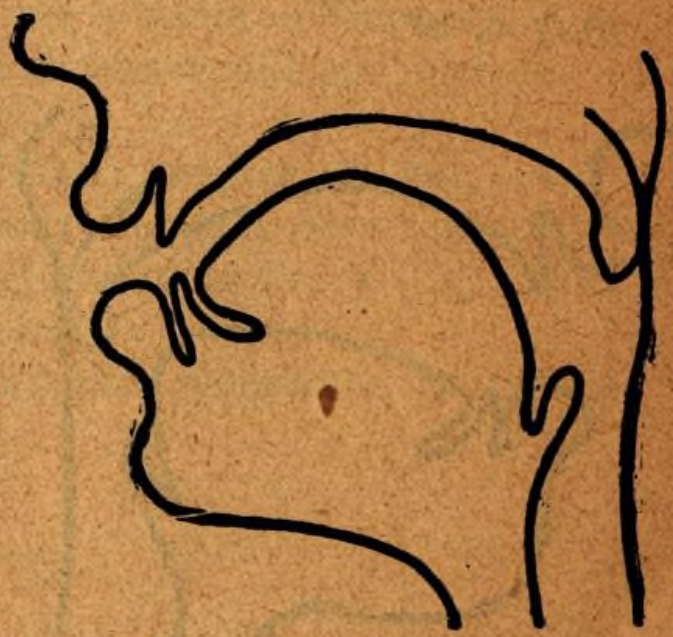

Położenie języka przy *e*.

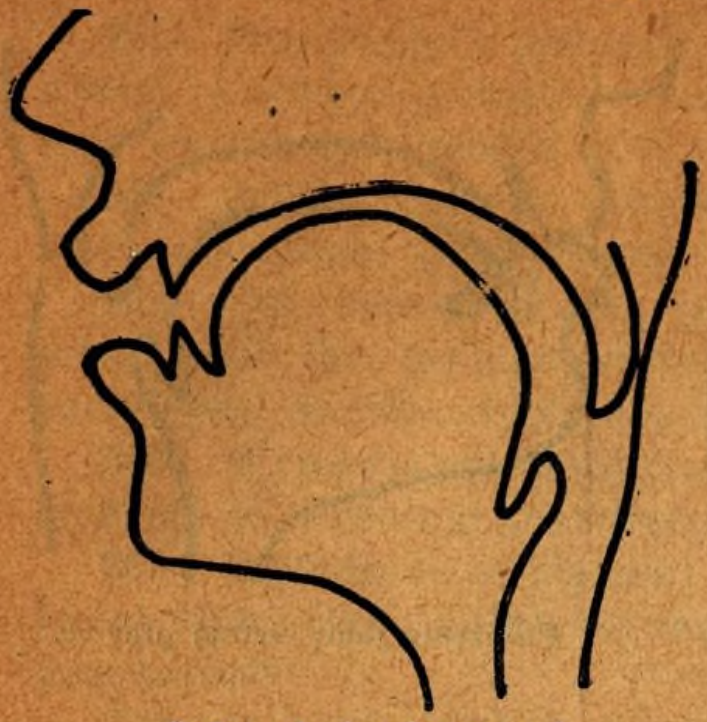

Położenie języka przy *i*.

cie językiem? Czy język się podnosi ku górze czy opuszcza na dół? Przy której z tych samogłosek język jest najwyżej ku górze wzniesiony i przy której jama ustna jest najbardziej otwarta? Przyjrzyj się podanym rysunkom.

266. Połóżcie końce palców na język i wymawiajcie wraz ze mną samogłoski *a—o—u*. Jakie ruchy wykonywacie językiem? Czy język wznosi się ku górze czy opuszcza ku dołowi? Przy której z tych samogłosek język jest najwięcej ku górze wzniesiony i przy której z nich jama ustna jest najszerzej rozwarta? Przyjrzyj się podanym niżej rysunkom.

267. Połóżcie palec na język i wymawiajcie ze mną *e—o, i—u*. Jaka część języka podnosi się przy *e, i* i jaka przy *o, u*?

Położenie języka przy *a*.

Położenie języka przy *o*.

268. Określ, czy samogłoski *ę*, *ą* należą do tylnego czy do przedniego szeregu. Odpowiedź napisz.

269. Wymawiajcie ze mną samogłoski *e* — *o*, *i*—*u* i zwróćcie uwagę na układ warg.

270. Na czem polega różnica między samogłoskami *e* : *ę*, *o* : *ą*? Od czego ta różnica zależy, ruch jakiego narządu ją wywołuje?

Położenie języka przy *u*.

271. Wymawiajcie ze mną głośno i wyraźnie samogłoski: *a*, *e*, *ę*, *i*, *y*, *o*, *ą*, *u*. Czy odczuwacie drgania wiązadeł głosowych? Czy samogłoski są głoskami dźwięcznemi czy bezdźwięcznemi?

272. Przepisz, podkreślając litery, oznaczające samogłoski.

Prawda, cnota a sprawiedliwość na jednem się gnieździe lęgną.— Oliwa nie brata się z wodą.— Niepoprawnym karanie nie pomoże. — Kruk krukowi oka nie wykole. — Niema róży bez kolcy.

273. Z ćwiczenia poprzedniego wypisz 9 liter, oznaczających samogłoski, tak, aby żadna z nich nie powtarzała się dwa razy. Przeczytaj głośno te litery. Czy każda z nich oznacza inną samogłoskę?

Jaka samogłoska bywa dwojako oznaczana w piśmie polskiem?

IV. PODZIAŁ SPÓŁGŁOSEK.

274. Wymawiajcie ze mną spółgłoski *p* : *f*, *t* : *s*, *k* : *ch* i zwróćcie uwagę na właściwe im rozwarcie jamy ustnej. Czy stopień czyli wielkość tego rozwarcia jest wszędzie jednakowa?

Przyjrzyj się podanym niżej rysunkom.

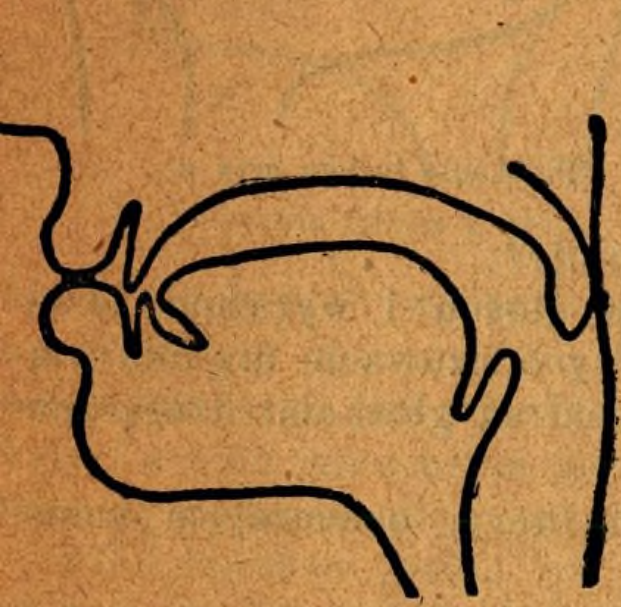

Położenie jamy ustnej przy *p*.

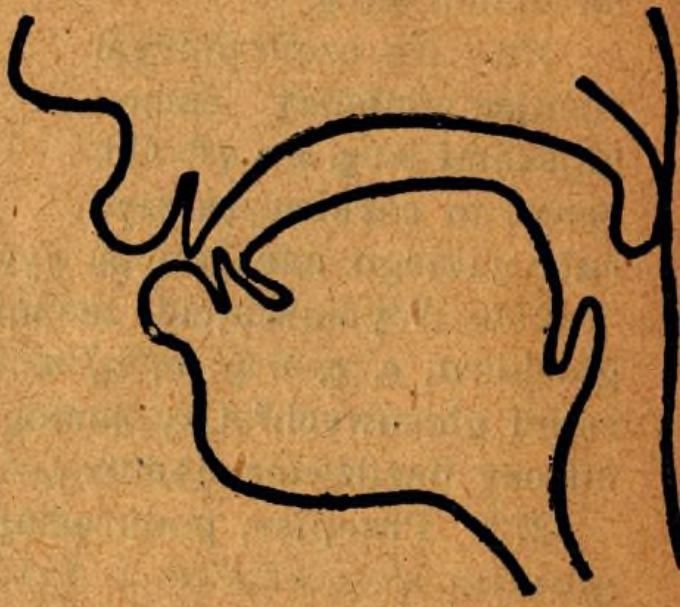

Położenie jamy astnej przy *f*.

Położenie jamy ustnej przy *t*.

Położenie jamy ustnej przy *s*.

Położenie jamy ustnej przy *k*.

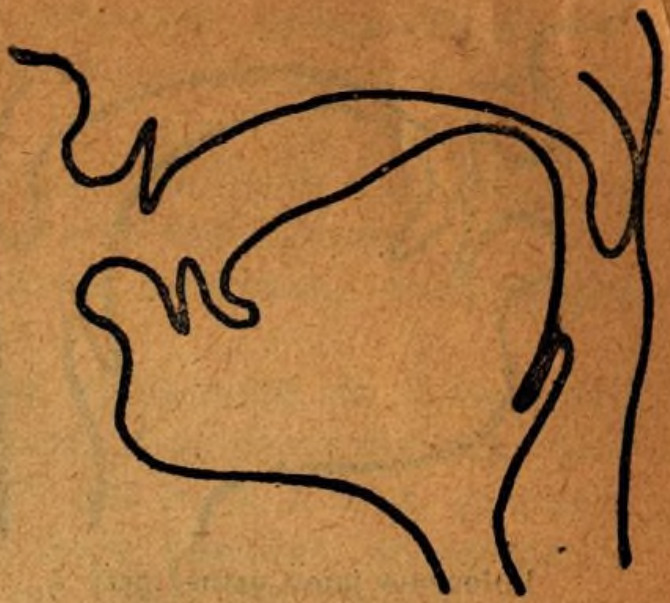

Położenie jamy ustnej przy *ch*.

275. Określ miejsce wytwarzania w jamie ustnej spółgłosek *d*, *g*, *z*. Odpowiedź napisz.

276. Przyjrzyj się podanym niżej rysunkom i określ, w jakiem miejscu jamy ustnej następuje zwarcie lub szczelina przy wymawianiu spółgłosek: *p*, *f*, *s*, *sz*, *ch*.

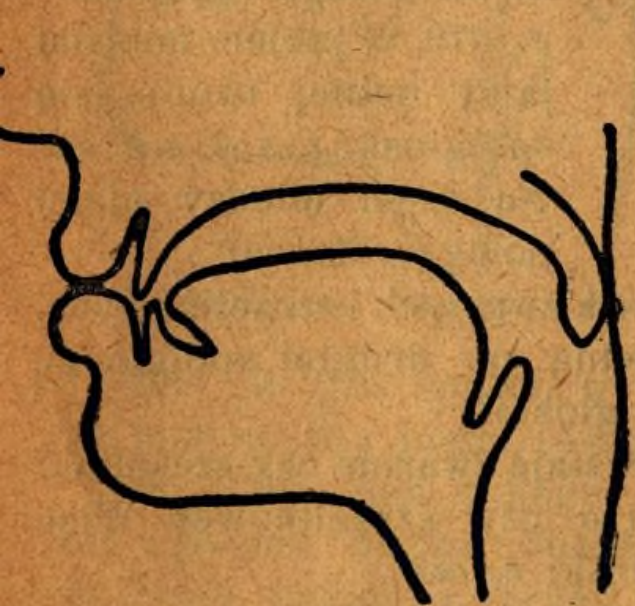

Położenie jamy ustnej przy *p*.

Położenie jamy ustnej przy *f*

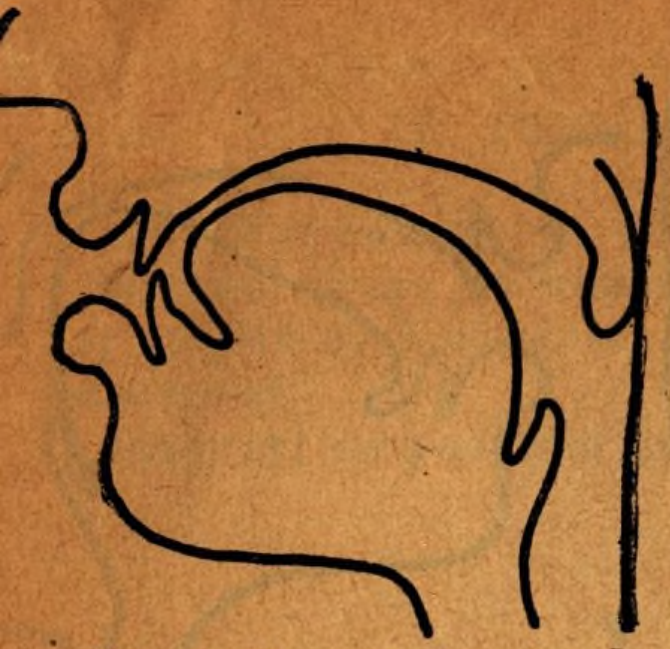

Położenie jamy ustnej przy *s*.

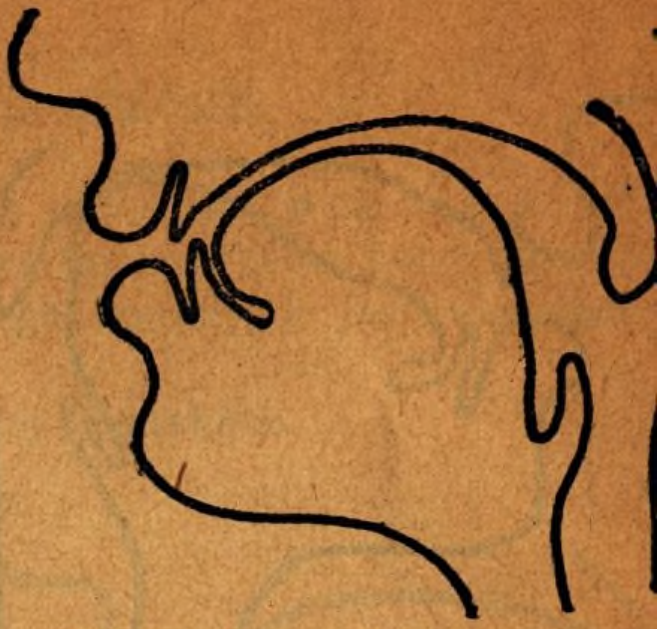

Położenie jamy ustnej przy *sz*.

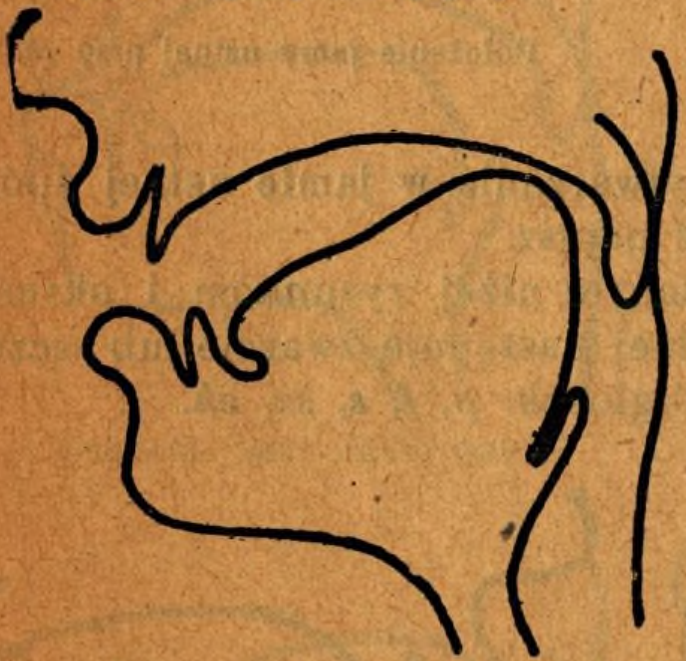

Położenie jamy ustnej przy *ch*.

277. W ilu miejscach jamy ustnej mogą się tworzyć spółgłoski polskie?

278. W jakiem miejscu jamy ustnej tworzą się spółgłoski: *p* : *b*, *f* : *w*, *s* : *z*, *k* : *g*? Na czem między niemi polega różnica?

279. W jakiem miejscu jamy ustnej tworzą się spółgłoski: *t* : *s*, *d* : *z*, *k* : *ch*? Na czem między niemi polega różnica?

280. Wymień kilka spółgłosek zwartych i szczelinowych.

281. Wymówcie szybko jedną po drugiej spółgłoskę *t* : *s*, *t* : *sz*. Jakie otrzymaliście głoski?

Czy przy wymawianiu *t* powstaje zwarcie czy szczelina? Czy spółgłoski *s* : *sz* są zwarte czy szczelinowe? Więc w jaki sposób powstają spółgłoski *c*, *cz*?

282. Jaka jest różnica między spółgłoskami: *c* : *dz*, *cz* : *dż*?

Do jakiego szeregu należy zaliczyć spółgłoski *dz*, *dz*, jeżeli weźmiemy pod uwagę właściwy im stopień zwarcia jamy ustnej?

283. W jaki sposób powstają spółgłoski *ć*, *dź*? Czy są one zwarte, szczelinowe czy zwarto-szczelinowe.

284 Wymień kilka spółgłosek zwartych, zwartoszczelinowych i szczelinowych.

285. Wymawiajcie ze mną spółgłoskę *m* i zwróćcie uwagę na sposób jej wytwarzania. Czy następuje przy niej zwarcie? Czy spółgłoski zwarte, jak *p*, *b*, *t*, *d*, *k*, *g*, możemy dowolnie przedłużać? Czy takie dowolne przedłużanie brzmienia jest możliwe przy *m*? Jaka jest różnica w sposobach wytwarzania spółgłosek *b* i *m*? Przyjrzyjcie się podanym niżej rysunkom.

Położenie jamy ustnej przy *b*.

Położenie jamy ustnej przy *m*.

286. W jaki sposób wytwarzamy spółgłoski *d* i *n*? Jaka jest między niemi różnica?

287. Na czem polega różnica między wyrazami *pasek* : *piasek*, *burka* : *biurka*, *mara* : *miara*, *wór* : *wiór*? Połóżcie palce na języku i wymawiajcie za mną kolejno: *pa* : *pia*, *pa* : *pia*; *bu* : *biu*, *bu* : *biu*; *ma* : *mia*, *mą* : *mia*; *wu* : *wiu*, *wu* : *wiu*. Jaka jest różnica w położeniu języka?

gród	nauka
ogród	matematyka
ogródek	arytmetyka
ogrodzenie	gramatyka.

Którą zgłoskę w wyrazie akcentujemy w języku polskim?

299. Przepisz i podkreśl zgłoski akcentowane.

Opowiem ci powieść sławną o tych czasach, co minęły, przeszły dawno. Opowiem ci różne rzeczy o tych polach, o tem niebie, o tych naszych żytnich kłosach, co tu rosną wedle ciebie. Opowiem ci o tych lasach, co na straży, szumiąc, stoją, o tych rzekach modrych, bystrych, co nam łąki nasze poją.

Czy wszystkie wyrazy mają swój samodzielny akcent?

300. Wskaż wyrazy, nie mające samodzielnego akcentu.

Łzy mu kręcą się w oczach. — Zdjęła go niemoc wielka.—Nareszcie stanęliśmy u celu podróży.—Broniliście się dzielnie.—Ani jeden strzał nie byłby chybił.

301. Przepisz, podkreślając wyrazy, nie mające samodzielnego akcentu.

Po drodze stare stoją chałupy; nad niemi dymu ciągną się słupy. Przy jednej gruszka, lipa przy drugiej; i tak tam drzemią po drodze długiej. Po drodze w dali bieli się piasek; krzyż nade drogą i zaraz lasek. Pod lasem woda po łące płynie; z szumem na koła spada przy młynie. I dalej leci, snuje się, świeci—to blaskiem słońca, to gwiazdy blaskiem, światłem miesiąca i zorzy brzaskiem.

BIBLIOTEKA Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie

TREŚĆ.

Przedmowa 2

Zdanie i jego części.

I. Podmiot i orzeczenie 3
II. Części podmiotu i orzeczenia rozwiniętego 4

Nauka o wyrazach.

I. Rzeczownik 7
II. Przymiotnik 11
III. Czasownik 13
IV. Przysłówek 17
V. Zaimek 18
VI. Liczebnik 21
VII. Wyrazy niesamodzielne 23

Nauka o głoskach.

I. Sposób powstawania głosów 24
II. Narządy mowy i ich czynności 25
III. Podział samogłosek 30
IV. Podział spółgłosek 34
V. Zgłoski 38
VI. Przycisk 41

Ćwiczenia.

Zdanie i jego części.

I. Podmiot i orzeczenie 42
II. Części podmiotu i orzeczenia rozwiniętego 44

Nauka o wyrazach.

I. Rzeczownik 53
II. Przymiotniki 67
III. Czasownik 73
IV. Przysłówek 82
V. Zaimek 82
VI. Liczebnik 88
VII. Wyrazy niesamodzielne 91

Nauka o głoskach.

I. Sposób powstawania głosów 92
II. Narządy mowy i ich czynności 94
III. Podział samogłosek 97
IV. Podział spółgłosek 100
V. Zgłoski 105
VI. Przycisk 105

Biblioteka Główna WKP w Krakowie

ZAJMUJĄCE CZYTANKI

Pod redakcją Marji Buyno-Arctowej.

		Zł.	gr.
152.	*Kraszewski J. I.* **Dziad i baba.** Powiastka.	—	25
	Kraszewski J. I. Powieści historyczne. Wyd. skrócone:		
161.	— — **Stara Baśń.** Z 3 rysunkami.	—	50
162.	— — **Lubonie.** Z 3 rysunkami.	—	50
163.	— — **Bracia Zmartwychwstańcy.** Z 3 rysunkami.	—	50
164.	— — **Masław.** Z 3 rysunkami.	—	50
165.	— — **Boleszczyce.** Z 3 rysunkami.	—	50
166.	— — **Królewscy synowie.** Z 3 rysunkami.	—	50
167.	— — **Historja o Pètrku Właście.** Z 3 rysunkami.	—	50
168.	— — **Stach z Konar.** Z 3 rysunkami.	—	50
169.	— — **Waligóra.** Z 3 rysunkami.	—	75
170.	— — **Syn Jazdona.** Z 3 rysunkami.	—	50
355.	— — **Król chłopów.**	—	50
358.	— — **Pogrobek.**	—	50
359.	— — **Jelita.**	—	90
360.	— — **Kraków za Łokietka.**	—	50
362.	— — **Biały Książę.**	—	50
372.	— — **Semko.**	—	75
373.	— — **Matka królów.**	—	70
374.	— — **Strzemieńczyk.**	—	60
375.	— — **Jaszka Orfanem zwanego pamiętniki.**	—	90
376.	— — **Dwie królowe.**	1	—
377.	— — **Infantka.**	—	—
378.	— — **Banita.**	—	70
14.	*Kamiński Z.* **Z młodości dziadunia,** z obrazkiem kolor.	—	25
41.	*Sztiastny A. B.* **Przeciw Turkom.** Z czasów powstania w górach Bałkańskich. Z obrazkiem kolorowym.	—	25
43.	*Sztiastny A. B.* **Mały pogromca zwierząt,** z obr. kolor.	—	25
54.	*Buyno-Arctowa M.* **Jaszek.** Powiastka na tle stosunków w Poznańskiem z r. 1907, z 3 rys. Wyd. II.	—	20
88.	*Thompson E. S.* **Czerwonokryzek.** Dzieje bażanta.	—	25
280.	*Konopnicka M.* **Cztery pory roku.** Poezje. Wyd. II.	—	35
306.	*Moszczeńska I.* **Rocznica 3 Maja.** Opowiadanie. Wyd. II.	—	40
318.	*Białynia Ewa.* **Warszawa w czasie powstania Kościuszkowskiego 1794 r.** Wyd. II.	—	34
340.	*Białynia E.* **Prądzyński Ig.** Generał wojsk polskich.	—	80

WYDAWNICTWO M. ARCTA W WARSZAWIE